

historisch tijdschrift

G K N

Historisch Tijdschrift GKN

Nummer 7, mei 2005

Doelstelling

Het HTG wil de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), zoals die in 1892 werden gevormd uit de kerken van Afscheiding (1834) en Doleantie (1886), centraal stellen.

Abonnement

Historisch Tijdschrift GKN verschijnt twee maal per jaar. Een jaarabonnement kost € 14,00. Losse nummers € 7,50. Een abonnement kan elk moment ingaan en wordt automatisch verlengd, tenzij twee weken voor het eind van het kalenderjaar schriftelijk of per e-mail wordt opgezegd.

Redactie

Drs. P.F. Dillingh, drs. J. van Gelderen (eindredactie), H. Hoogenhout (voorzitter), H.J.Ph.G. Kaajan, C.J. de Kruijter, F. Rozemond

Penningmeester

J. Hoogendoorn

Het abonnementsgeld kan worden overgemaakt op postbankrekening 9349672 t.n.v. Werkgroep Gereformeerde Geschiedenis, Korte Meentweg 10, Woerdense Verlaat

Redactieadres en abonnementenadministratie

Mw. drs. F.K. Duursema, Victor Hugoplantsoen 11-3, 3533 CE Utrecht, tel. 030-2910181 (na 19.00 uur), e-mail: f.duursema@wanadoo.nl

Grafische verzorging

Hans Seijlhouwer, De Zaak Haes, Amstelveen

Afbeelding achterzijde: Zegel van de Christelijke Gereformeerde Kerk uit de Afscheiding van 1834, met tekst uit Matth. 16:18.

ISSN : 1569-4615

© Redactie Historisch Tijdschrift GKN

Overname van artikelen is niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ten geleide

Jaap van Gelderen

De auteur van dit ten geleide werd in het jaar 1943 geboren, toen het oorlogsbedrijf grimmiger werd en meedogenlozer. Hij lag rustig te slapen – onder de trap “tegen de bommen” (het was in Rotterdam) – maar toen hij een jaartje oud was moest “de kinderwagen op hongertocht”, met zijn moeder mee. Hij kon evenwel in zijn veilige hoekje blijven. De krijgskansen waren intussen gekeerd – het was D-Day geweest, maar daar was ook alles mee gezegd. In je latere leven kun je dan twee kanten op: alsnog alles willen weten van die oorlog (en dus alles kopen wat erover in druk verschijnt) of je er voorgoed van afkeren – want, valt er wel iets te leren uit de geschiedenis? Ik werd meegenomen op de eerste weg, al moet ik zeggen dat het antwoord op de laatste vraag (waarnaar je al lezende en vragende toch op zoek bent) mij steeds moeilijker begint te vallen; er zijn geen gemakkelijke schema’s meer en de vragen van vandaag spelen een duchtig partijtje mee bij het nadenken over toen. (Toen ik nadacht over dit ten geleide zag ik op televisie – *Achter het nieuws* van 6 april j.l. – een gezin van bijna uitgeprocedeerde asielzoekers, kamperend op een grasveld in Winterswijk, met op de achtergrond het standbeeld van “tante Riek”, de huisvrouw die de organisatie voor hulp aan onderduikers bedacht en hielp uitbouwen).

1

Het is trouwens *geen* punt van discussie geweest binnen de redactie (die minstens drie generaties omvat) of, nu het zestig jaar geleden is dat er een einde kwam aan de Tweede Wereldoorlog, het meinumner van HTG gewijd zou worden aan aspecten van het “gereformeerde” leven van die tijd. Het is een voorrecht voor de redactie nog twee vrouwen van de *nu* oudste generatie aan het woord te kunnen laten door middel van twee interviews, door dr. Gert van Klinken (1960) in 2004 afgenomen. De rol van moeders (en zussen) is zo belangrijk geweest in de oorlogstijd, maar nog weinig systematisch onderzocht. De link die er lag tussen het “gewone” (huishoudelijke) leven en allerlei verzetsactiviteiten komt hier aansprekend aan de orde, in dit milieu waren de tinten beslist niet “grijs”, zoals recent een historicus de hele oorlogsperiode wilde typeren.

Over deze niet-kleurstelling is veel discussie ontstaan – en terecht, naar de kroniekschrijver dr. Jan Slomp (1932) in deze aflevering van HTG betoogt. Hij behoort tot de generatie die de oorlog als jongere meemaakte. Straks

zijn zij de laatsten die nog kunnen putten uit eigen herinneringen. Dat ook kinderen scherp kunnen waarnemen en mee betrokken raakten in wat de ouderen bewoog, bewijst het verhaal dat dr. Gert Brillenburg Wurth (1929) voor dit nummer afstond. (Diezelfde Breepleinkerker kwam eind vorig jaar in het nieuws na de moord op Theo van Gogh, toen er een molotovcocktail in een der lokalen werd gesmeten. Is hier een les te trekken?).

De hoofdstelling van Slomp (alleen al ter wille van de verzetsmensen en de velen die op een of andere manier betrokken zijn geweest bij verzetactiviteiten, kan er niet worden gesproken van grijs) kan ik van harte onderschrijven. Toch zou ik ter gelegener tijd willen terugkomen op zijn opmerkingen richting de Nederlandse joden. Denken wij immers niet teveel vanuit het einde (de zware jaren), waardoor wat er in de eerste jaren van de oorlog gebeurde (vooral met de joden) weggedrukt werd? (Ik ben blij dat premier Balkenende op het congres voor 25 jaar CIDI deze zaken eerlijk aan de orde heeft gesteld). Het verhaal over Bram, dat hier wordt opgenomen, toont nog weer een ander aspect van de verhouding van “ons” kerkmensen tot de (vervolgde) joden.

Merkwaardig, maar ook weer typerend voor de geschiedschrijving (ook in het algemeen!), was het te ontdekken dat in het officiële gereformeerde gedenboek *Opdat wij niet vergeten* uit 1950 er geen verhaal is opgenomen over de gebeurtenissen (en de kerken en de kerkmensen) in voormalig Nederlands-Indië. De omissie wordt gesignaleerd, maar niet verklaard. Het leek daarom passend om de namen van de daar omgekomen predikanten op te nemen in de lijst van dominees die geen regulier in memoriam in de jaarboeken van de GKN hebben gekregen (om de simpele reden dat er enkele jaargangen niet zijn verschenen).

Het hoofdartikel, ten slotte, toont nog eens overvloedig aan dat de kerk wel degelijk een helder geluid kon laten horen (maar eerder de mindere vergaderingen dan de meeste vergadering van de kerken!) – maar toen was het al voorjaar 1943 toen er een golf van stakingen door het land ging en de hulp aan onderduikers goed op gang was gekomen. Dat er ook gereformeerden zijn geweest die de zijde van Nazi-Duitsland hebben gekozen (en niet alleen deze ene hier behandelde dominee) is een weinig geëxploreerde vraagstelling onder ons.

En hiermee wensen we dit nummer, waarin we vooral de vrouwen en de kinderen in het centrum wilden zetten, een goede lezerskring toe!

artikel

Het getuigenis van de classis Utrecht uit het voorjaar van 1943 en de bemoeienis van dr. H.W. van der Vaart Smit ermee

Dick Kaajan

Inleiding

3

Op 31 maart 1943 vergaderde de classis Utrecht over de vraag hoe met de Duitse maatregelen moest worden omgegaan, nu de invoering van de verplichte 'Arbeitseinsatz' voor de deur stond.¹ Dit resulteerde in een onderhoud met de generale synode, die in Utrecht vergaderde, op 29 april, en het versturen van een getuigenis aan alle overige classes, op 1 juni 1943.² In deze bijdrage wordt eerst het onderscheid uitgelegd tussen de 'Arbeidsdienst' en de 'Arbeitseinsatz'. Vervolgens wordt de achtergrond geschetst van het Utrechtse getuigenis. Na de tekst van het document wordt ingegaan op de vraag hoe het verder is gegaan met het getuigenis in de kerken. Het tweede document laat zien dat het getuigenis ook in 'verkeerde' handen terecht kon komen.

'Arbeidsdienst' en 'Arbeitseinsatz'

Aanvankelijk kende Nederland voor de gedemobiliseerde beroepsmilitairen en dienstplichtigen sinds juli 1940 de Opbouwdienst. Op 23 mei 1941 verving Rijkscommissaris Seyss-Inquart deze met terugwerkende kracht tot 1 januari door de Nederlandse Arbeidsdienst. Dit bleek al ras een nationaal-socialistisch vormingsinstituut te zijn. Aanvankelijk konden alle jongeren zich hiervoor vrijwillig aanmelden. In december 1941 volstond de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland ermee om deelname daaraan te ontraden. Met ingang van 1 april 1942 werd de Arbeidsdienst voor bepaalde categorieën verplicht gesteld. Het ontbreken van een duidelijke regel noodzaakte de synode in juni 1942 met een nadere uitleg te komen. Toen enige kerkenraden om advies vroegen, beperkte de synode zich op 6 oktober 1942 opnieuw tot het *ontraden* van enigerlei actieve medewerking, zij het nu met het aanvullende advies "alleen voor dwangmaatregelen te wijken". Ruim een maand later liet de synode weten dat het *niet* op haar weg lag een verbod uit te vaardigen. Onder druk van twee kerken en twee classes sprak de synode op 27 januari 1943 uit, dat men "alleen voor den sterke arm

[moest] wijken”. Veel gemeenteleden waren begrijpelijkerwijs teleurgesteld over deze terughoudendheid. In de praktijk veranderde er niets en werden de kerkenraden en de gemeenteleden niet door een synodebesluit gesterkt in hun (afwijzende) opstelling ten aanzien van de Arbeidsdienst.³

De ‘Arbeitseinsatz’ kwam in de plaats van de vooroorlogse werkloosheidsbestrijding door gemeentelijke arbeidsbureaus. Vanaf mei 1940 bevorderde het Rijksarbeidsbureau dat Nederlandse werklozen naar Duitsland gingen (wat in de vooroorlogse periode ook vaak voorkwam). Bij weigering van dit “passende werk” verloren zij hun recht op steun. Met het vorderen van de oorlog had de Duitse oorlogsindustrie meer vervangers nodig voor de mannen, die als militair waren opgeroepen. Daarom werden werklozen vanaf maart 1942 verplicht zich voor werk bij de Gewestelijke Arbeidsbureaus te melden. Ten slotte werd op 7 mei 1943 bepaald, dat alle mannen tussen 18 en 35 jaar zich bij deze bureaus moesten melden: het begin van een reeks, waarvoor steeds nieuwe groepen van die leeftijd werden opgeroepen. Vanaf dat moment besloten velen om onder te duiken. Op 16 mei werd in alle gereformeerde kerken o.a. naar aanleiding hiervan, een kanselafkondiging voorgelezen om voor hen te bidden. Vanaf september 1944 hielden de Duitsers steeds vaker razzia’s om aan ontbrekende arbeidskrachten te komen.⁴

De voorstanders van *verzet* tegen deze maatregelen wezen er op dat ouders op grond van de doopbelofte om hun kinderen een christelijke opvoeding te geven onmogelijk konden toestaan deze dienst te laten nemen bij het “moderne heidendom”.⁵ Hierdoor werden velen gedrongen onder te duiken. Daarom richtten mevrouw H.Th. Kuipers-Rietberg uit Winterswijk, lid van het hoofdbestuur van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen, en de ondergedoken gereformeerde predikant F. Slomp uit Heemse (1898-1978) (schuilnaam: Frits de Zwerver) in november 1942 de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) op. Slomp ging vervolgens overal in het land plaatselijke afdelingen oprichten. Doordat hiervoor gebruik werd gemaakte van het gereformeerde netwerk van organisaties had de LO aanvankelijk een gereformeerd karakter. In augustus 1943 werd de LO, die vanaf die maand met rooms-katholieke verzetsgroepen samenwerkte, nog met de Landelijke Knokploegen (LKP) uitgebreid.⁶

Achtergrond van het getuigenis

Op 15 maart 1943 schreven vier gemeenteleden van de Gereformeerde Kerk te Zeist, te weten de studenten rechten I.A. Diepenhorst en P. Coumou van de Vrije Universiteit en de Amersfoortse advocaten J. de Graaf (gefusilleerd 1945) en J.G.P. Westera, op 15 maart 1943 aan huis van ds. G. Lugtigheid (1901-1973) een brief aan de kerkenraad. Van hen waren Coumou en Lugtigheid op 26 november 1942 ook aanwezig geweest bij de oprichtingsvergadering van de plaatselijke afdeling van de Landelijke Onderduikorganisatie (LO) te Zeist, de tweede in het land.

Met uitzondering van Diepenhorst namen de ondertekenaars later actief deel aan het verzet.⁷ Zij vonden het de taak van de kerk om zich met een concrete reactie ondubbelzinnig uit te spreken tegen de verkrachting van de

christelijke beginselen door het nationaal-socialisme, zoals de ‘Arbeitseinsatz’ die met zich meebracht. Huns inziens moest duidelijk stelling worden gekozen tegen leugen, onrecht, ontrouw en bedrog. Een dergelijke klaroensstoot zou naar hun mening iedereen enthousiasmeren voor het behoud van de geestelijke goederen. De aangekondigde ‘Arbeitseinsatz’ zou namelijk ook de kerkleden verplichten zich in dienst te stellen van het nationaal-socialistische ‘Reich’. Aan een dergelijke oproep gehoor geven met de bedoeling te saboteren, leek hun echter onjuist, omdat men dan toch langzamerhand onder invloed van het nationaal-socialisme zou komen. Doordat de Kerk met betrekking tot de zogenaamde ‘Arbeidsdienst’ geen besliste, ondubbelzinnige uitspraak had gedaan, was een deel van de jongeren wel in dienst gegaan, terwijl een ander deel had geweigerd. Aan de vooravond van de invoering van de ‘Arbeitseinsatz’ vroeg men een antwoord op de martelende vraag: “Wat moeten wij doen”, opdat de christelijke jongens één lijn zouden trekken. In een naschrift vroegen de briefstellers de kerkenraad, voor het geval zij niet de bevoegdheid bezat om hierin een gedragslijn voor te schrijven, dan in elk geval de overwegingen kenbaar te maken, die haar tot een dergelijk standpunt leidden.

5

Bespreking van deze brief op een classicale conferentie resulteerde in het instellen van een commissie, die moest adviseren inzake de problematiek van de arbeidsinzet. Bij monde van ds. M. de Goede (1910-1989) van Utrecht, later zelf betrokken bij het verzet, werd eind maart rapport aan de classis uitgebracht. Daarin werd allereerst voorgesteld de generale synode te vragen om voorlichting te geven over de houding, die men tegenover maatregelen van de bezettende macht moest aannemen en als dit niet mogelijk was, deze afwijzing te motiveren. Ter verduidelijking zou een afschrift van de brief aan de Zeister kerkenraad worden meegestuurd. Verder wilde de classiscommissie drie afgevaardigden op de synode een nadere toelichting laten geven.

Tijdens de daarop volgende discussie op de vergadering, diende ds. G. van der Zanden (1881-1964) van De Bilt een voorstel in, waarin hij onder meer opmerkte dat “de kerk nooit mocht heersen over de consciëntie van de gelovige” en dat ze “niet tot actief verzet mocht oproepen”. Volgens hem kon noch mocht de synode in deze materie een uniforme gedragslijn geven. Desondanks stemden 23 van de 32 aanwezige ambtsdragers voor dit deel van het commissievoorstel.

Het tweede voorstel om de kerken in de classis een getuigenis te sturen met daarin een oproep om zich “in deze ernstige tijden niet te laten leiden door persoonlijk belang of voordeel, maar door trouwe gehoorzaamheid aan Jezus Christus”, kreeg ook goedkeuring. Evenzo het besluit om dit getuigenis eveneens aan alle classes toe te sturen. (Extra bijzonder, wanneer men weet, dat het moderamen van de generale synode eind 1941 ontstemd was toen de classis 's-Hertogenbosch in september hetzelfde had gedaan. Dit naar aanleiding van het feit dat de synode niet op een eerder verzoek van de Gereformeerde Kerk van 's-Hertogenbosch was ingegaan om deelname aan de Arbeidsdienst te verbieden!).⁸

Hoewel de afvaardiging naar de synode te Utrecht op het laatst met ds. Van der Zanden was uitgebreid, was hij er om onbekende redenen niet bij toen zijn collega's W. Schouten (1898-1979) van Zuilen en De Goede van

Utrecht en de Utrechtse ouderling R. Hagoort op 29 april een toelichting ter synode gaven. (De synode vergaderde in de Utrechtse Oosterkerk, waar ook de classis bijeenkwam).

Op de eerstvolgende classisvergadering rapporteerde Schouten dat de synode, die een breedvoerige bespreking aan dit onderwerp had gewijd, de actie der classis met belangstelling en instemming had gevolgd. Verder waren er adhesiebetuigingen met het getuigenis ingekomen van de kerk van Helpman en de classes Leiden, 's-Hertogenbosch, Warffum en 's-Gravenhage.⁹

Dit was een contrast met de voorzichtig geformuleerde brief van de synode, die deze *daarna* aan alle kerken naar aanleiding van het Utrechtse getuigenis stuurde. Daarin werd geconstateerd, evenals ds. Van der Zanden dit had opgemerkt, dat het niet mogelijk was een *algemene* gedragslijn aan te geven ten aanzien van de maatregelen van de bezettende macht. In plaats daarvan drong de synode er bij de kerkenraden op aan de gemeente op haar roeping te wijzen om zich naar Gods Woord te richten en met alle kracht geestelijke verslapping en ontrouw tegen te gaan, opdat in concrete gevallen genomen beslissingen ook werkelijke geloofsbeslissingen zouden zijn.¹⁰

Voor de classis Utrecht was dat laatste duidelijk zo, toen ze kort daarna de kerk van Driebergen moest adviseren inzake de terugkeer van een gezin, dat lid was geweest van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). De classis stelde dat de man zijn baan als bewaker bij de Arbeidsdienst moest opgeven, voordat hij evenals zijn echtgenote weer kon worden toegelaten. Er moest namelijk worden voorkomen dat “het kerkelijk verzet tegen de nationaal-socialistische beginselen in veler oogen vertroebeld worden zal”.¹¹

Document-I: Het getuigenis van de classis Utrecht

“De classis Utrecht van de Gereformeerde Kerken voelt zich gedrongen om ter kennis van alle classes te brengen haar bezorgdheid over de weinig bemoedigende houding van de Kerk van Christus in ons Vaderland, zoowel in ambtelijke dienst, als in geloofstrouw van velen van haar leden.

Het behoeft wel nauwelijks te worden aangetoond, dat wij in een zwaar bewogen tijd leven. Niet slechts omdat een ongekende wereldbrand haar honderdduizenden offers vraagt, maar ook, ja vooral, omdat de tendens daarin een bewust anti-christelijke geest is. De geest uit den afgrond is bezig de wereld te bezetten; Goddelijke normen worden bespot; het recht vertreden; heerschappij wordt gevoerd over het geweten, in een woord de hel schijnt losgebroken en met fanatiek-duivelsch consequente hartstocht wordt gepoogd de laatste nationaal-socialistische doelstelling te verwezenlijken.

En nu is er droefheid bij de classis, omdat zij moet constateeren, dat daartegen in het algemeen door de belijders van Christus te weifelend en te zwak wordt opgetreden en het krachtig overtuigend “neen” van het geloof zo weinig wordt gehoord.

Wanneer de classis overweegt:

1. dat de meeste christenouders en daaronder nota bene predikanten, ouderlingen en diakenen hun kinderen zenden naar den arbeidsdienst, welke zichzelf aandienende als nationaal-socialistisch opvoedingsinstituut.
2. dat tal van christen-politie-ambtenaren ontrouw zijn aan hun hemelschen

Koning door gewillig uit te voeren de hemeltergende maatregelen tegen het Jodenvolk en de vrijheids-beroving van duizenden onschuldige gijzelaars;

3. dat vele ambtenaren meewerken aan de wederrechtelijke menschonteerende deportaties van arbeiders;

4. dat er zoo weinig ernstige bezinning is over de vraag of men zijn diensten wel ooit mag geven aan den opbouw van een wereld, die de onze niet kan zijn - dan vraagt zij zich af, of hier wel de ernstige geloofsbezinning is, die van de belijders van Christus kan worden verwacht.

Verder kan genoemd worden de lugubere “zwarte handel”, waarbij velen van de ellende van hun medemenschen profiteerend – zich grof verrijken, de volmaakte liefdeloosheid dikwerf om anderen in hun nood bij te staan, enz ... Waar blijft – zoo vraagt de classis Utrecht – waar blijft het betoon van gehoorzaamheid aan Jezus Christus, die ons zoo uitnemend heeft liefgehad, dat Hij het dierbaarste, Zijn leven, gaf?

En nu weet de classis zeer goed, dat velen de onder 1-3 genoemde punten met een bezwaard hart doen; zij weet, hoe moeilijk velen het daaronder hebben, maar zij moet helaas constateeren, dat dan toch velen, terwille van louter materieele zaken als brood- en positieverlies, dreigende vrijheidsberoving, het verloren gaan van hun toekomst, liever ongehoorzaam worden aan het gebod van God Almachtig.

En hier meent de classis de zwakte te vinden van de Kerk van Christus in onzen tijd.

In de eerste plaats blijkt daaruit een tekort aan geloofsvertrouwen, vertrouwen op Hem, Wien het goud en het zilver en het vee op duizend bergen is en buiten Wiens wil geen haar van ons hoofd gekrenkt zal worden.¹²

En in de tweede plaats blijkt hieruit de afwezigheid van de overtuiging, dat voor Gods gebod alles wijken moet; dat daarvoor zelfs ons leven moet vallen; blijkt afwezigheid van bereidheid om voor Christus’ zaak te lijden, om te brengen het offer van het geloof, zooals God dit van de Zijnen dikwijls vraagt.

Bij deze mentaliteit komt dat zware woord van Christus op ons af: “Wie zijn leven zal willen behouden, die zal het verliezen”¹³ of ook: “Die Mij verloochenen zal voor de menschen, die zal Ik ook verloochenen voor de engelen in den hemel”.¹⁴

Broeders in onzen Heere Jezus Christus: Met bewogenheid in ons hart leggen wij u de vraag voor: Is dit niet een hoogst verontrustende mentaliteit in de kerk van Jezus Christus, die juist door bloed is gekocht? Is dit niet een ernstige ziekte?

Een ziekte, die ongetwijfeld reeds lang aanwezig was, maar die, nu het er op aan komt, nu de kerk in de branding staat, nu het woord van Jezus in vervulling gaat: “In deze wereld zult gij verdrukking hebben”, haar duidelijk beeld vertoont. Dit is de ziekte, dat de kerk zegt: De verdrukking, waarvan Jezus sprak, willen wij niet; wij schipperen en plooiën en knoeien liever en doen alles om er onder uit te komen.

Hier is de wereldgelijkvormigheid in optima forma, het boven alles bedacht zijn op eigen veiligheid, in plaats van met de moed van het geloof een overtuigend NEEN te zeggen tegen de ultimata van den geest uit den afgrond.

Treedt de kerk in haar ambtelijken dienst hiertegen met getrouwheid op?

Neen, de classis bedoelt niet de ambtsbroeders te critiseeren, maar zij vraagt aandacht voor de kreet van het geweten, dat naar haar oordeel het ambtelijk optreden veel te weifelend is.

Zeker de Generale Synode heeft met name den Arbeidsdienst afgewezen en de classis is daar dankbaar voor; maar wel betreurt zij het, dat dit niet met meer

profetische kracht en duidelijkheid geschiedde, zoodat veel Synodeleden onderling over de eigenlijke bedoeling van meening verschillen.

Bovendien moet geconstateerd worden, dat vele kerkeraden òf aan deze synodale uitspraak ontrouw zijn, òf haar zeer slap toepassen, zoodat de gemeenten veelal zonder leiding zijn en het mede daardoor niet te verwonderen is, dat het grootstepercentage¹⁵ den Arbeidsdienst aanvaardt.

En verder – laten we de zaken rond bij den naam noemen – er zijn tal van ambtsdragers, ook predikanten, die ieder risico schuwen, die tegen de boven geteekende zondige mentaliteit nooit met profetische kracht in prediking en catechisatie getuigen, die dus ook op hun eigen veiligheid bedacht zijn boven alle dingen. De classis aarzelt niet dit ambtelijk ontrouw te noemen. Want dit is niet alleen van het bloed van die ambtsbroeders, die reeds ten slachtoffer vielen om hun trouw, die nog in gevangenschapzuchten¹⁶, maar zelfs een verloochening van het offerbloed van Jezus Christus, geplengd om het welbehagen des Vaders.

Wel hebben wij jaar en dag onze krachten verteerd door elkander fel en harts-tochtelijk te bestrijden en verdacht te maken en nog gaan wij daar mee door, nota bene nu de wereld in brand staat en de kerk in de zwaarste beproeving verkeert en onderwijl zonk de geloofskracht in en schijnt bij velen het inzicht in de meest primaire functies van het geloof te zijn verdonkerd, zoodat uitgesleten is het besef, dat het lijden om Christus' wil alleen heerlijkheid en vrede en levensvervulling brengt.

De classis bedoelt met dit schrijven niet een vermaning; zij wil het gezien hebben als een getuigenis, als een woord uit het hart tot broeders in het geloof. Om des gewetens wil kan zij niet zwijgen en roept daarom alleen op tot trouw aan onzen Heiland, tot trouw in onze prediking en catechisatie en persoonlijk gesprek, opdat die opkomende geest van onbewogenheid voor Gods eer, die geest van eigen-behoud-boven-alles worde teruggedrongen.

Misschien gaat dit slachtoffers kosten. Welnu, dan is enkel winst, waarom de engelen zich zullen verblijden.

Misschien zal de kerk het nog moeilijker krijgen dan. Ook dat is alleen winst, want niets dat scherper tegen ons getuigt en de vinger bij de wonde legt, dan dat de Kerk als zoodanig in haar institutair handelen en functioneeren nog zoo betrekkelijk weinig bemoeilijkt wordt. Dat is juist omdat ze te weinig Kerk is geweest en te weifelend optrad. Die rust, die ons nog gelaten is, moet ons juist zoo zwaar verontrusten.

Geve God ons allen Zijn genade en kracht van Zijn Heiligen Geest om zonder bravour en verre van het zoeken van het martelaarschap, in stillen eenvoud getrouw te zijn.”

Hoe ging het verder met het getuigenis?

Hoewel de classis 's-Hertogenbosch in 1941 de classis Utrecht in verband met de Arbeidsdienst hierin al was voorgegaan, is het Utrechtse getuigenis vanwege zijn uitgesproken stellingname als tijdsdocument een goed voorbeeld van *kerkelijk* verzet.

Het is onbekend hoe het getuigenis van de classis Utrecht werd verspreid. Of dit gewoon over de post werd verstuurd of via de berichtendienst van de kerken zoals het moderamen van de generale synode vernam, toen er over het versturen van het getuigenis van de classis 's-Hertogenbosch werd gesproken.¹⁷ Opmerkelijk is wel dat alleen op de voor de kerken van de clas-

sis Utrecht bestemde circulaire stond vermeld “Vertrouwelijk. Niet bestemd voor publicatie”.¹⁸ Dat hier inderdaad gevaren aan waren verbonden, blijkt niet alleen uit het feit dat het Utrechtse getuigenis in handen van de NSB-er dr. H.W. van der Vaart Smit was gekomen, zoals hieronder blijkt. De kerkenraad van Sellingen, waar nota bene een kamp van de Arbeidsdienst was, liet de synode namelijk weten het optreden van de classis Utrecht te betreuren, wiens schrijven “helaas door lieden buiten ’t officieele kerkelijk leven, d.w.z. predikanten of ouderlingen wordt verspreid”.¹⁹

Ongeveer een jaar na de verspreiding van het getuigenis van Utrecht gaf ds. F. Slomp vanwege de dreigende schorsing van prof. dr. K. Schilder (1890-1952) door de synode onder zijn schuilnaam Frits de Zwerver een brochure uit, getiteld “*Mogen wij zoo verder gaan?*”. Hoewel de classis Utrecht de synode meer indirect benaderde waar Slomp dit rechtsreeks deed, zijn deze documenten toch met elkaar te vergelijken. Terwijl de classis naast de tekortkomingen van het kerkvolk ook al op de prediking en catechisatie had gewezen, weet Slomp de schuld nog sterker aan hun leiders, in het bijzonder aan zijn collega’s, die uit eigen lijfsbehoud ‘tijdloos’ preekten. Verder nam hij het de synode hoogst kwalijk, dat deze was blijven debatteren over de ‘meeningsverschillen’, een element dat aan het slot van het getuigenis ook doorklinkt in de zinsnede: “Wel hebben wij jaar en dag onze krachten verteerd door elkander fel en hartstochtelijk te bestrijden...”. Volgens Slomp had de kerk door vooral de belijdenis te handhaven haar taak in oorlogstijd niet vervuld en hadden veel predikanten, ambtsdragers, politieke en sociale leiders geen werkelijke leiding gegeven, en dat, terwijl men als christenen de taak had om elkaar overal in de wereld te helpen.²⁰

9

De bemoeienis van dr. H.W. Van der Vaart Smit met het Utrechtse getuigenis

Behalve bij de gereformeerde classes kwam het getuigenis van de classis Utrecht uit maart 1943 ook wel in ‘verkeerde’ handen terecht. De Befehlshaber van de Sicherheitsdienst, H.A. Rauter, ontving er op 9 april een exemplaar van. De directeur van het oecumenische Nederlandsch Christelijk Persbureau, de gewezen gereformeerde predikant dr. H.W. van der Vaart Smit (1888-1985), had hem dit toegestuurd.²¹ In de begeleidende brief schreef deze, dat een anoniem persoon hem dit stuk had doorgebriefd. Het was niet de eerste keer dat Van der Vaart Smit Rauter van dienst wilde zijn. Ondanks dat een dergelijke actie tot dusver weinig had uitgehaald, vond hij de inhoud van dit stuk dermate ernstig dat hij weer contact met hem zocht. Van der Vaart Smit deed daarbij alle moeite om Rauter te adviseren hoe hij kon achterhalen wie hiertoe het initiatief had genomen.

Om deze brief in een goed kader te plaatsen zal nader worden ingegaan op de contacten van Van der Vaart Smit met de NSB en de Duitse instanties. Hiervoor werd voor het eerst ook uitgebreid zijn strafdossier geraadpleegd.²² De betrouwbaarheid van de daarin aangetroffen feiten wordt - vooral in het notenapparaat - getoetst aan de publicaties, die hij zelf later over deze periode het licht deed zien.

Wie was Van der Vaart Smit?

Door zijn optreden in de periode 1933-1945 had Van der Vaart Smit na de oorlog een ongunstige naam opgebouwd. H. Colijn, vele jaren minister-president, noemde hem (naar prof. K. Dijk overleverde), eens “een serviel reptiel”. Een van de getuigen in het naoorlogse proces dat hem werd aangedaan, omschreef hem als “de Max Blokzijl op kerkelijk gebied” en de auteur J.B. Charles sprak van “dominee Landverrader”. Dit artikel hoopt de juistheid van een meer recente typering van Michiel van Diggelen, “een gewiekste leugenaar”, aan te tonen.²³

In mei 1930 werd het Nederlandsch Christelijk Persbureau opgericht. Van dit bureau werd Van der Vaart Smit, predikant van Zwijndrecht-Groote Lindt, als (secretaris-)directeur benoemd. Het persbureau was als zusterorganisatie van het Duitse Christelijk Persbureau in Berlijn ook na de opkomst van Hitler in 1933 sterk pro-Duits, wat samenviel met een anticommunistische houding. In 1942 schreef Van der Vaart Smit zelf dat dit bureau vóór de oorlog nationaal-socialistisch was. Toen hij in 1934 voor een bemiddelingspoging in de Duitse kerkstrijd naar Duitsland reisde, bezocht hij Hitler en vond hem vanwege zijn plannen “een geniaal man”.²⁴ Eind 1935, het jaar waarin de NSB de Raad voor Kerkelijke Aangelegenheden instelde, stuurde hij de “Hooggeëerde Leider”, ir. A.A. Mussert, een in opdracht van hem geschreven programma voor het lager onderwijs. Daarbij verzocht hij hem uitdrukkelijk zijn naam anoniem te houden. Het betrof hier een bewerking van artikelen, die hij in 1923 voor *De Standaard* had geschreven.²⁵ Zijn predikantswerk leed echter onder zijn perswerk. Daarom verleende de classis Dordrecht hem in mei 1936 eervol ontslag. Officieel gebeurde dit “op grond van den financieelen toestand der gemeente”, maar in werkelijkheid was er daarnaast tevens sprake van “gestoorde onderlinge verhoudingen [binnen de gemeente]”. Omdat een deel van de gemeenteleden en enkele classes het onjuist vonden dat hem dit eervol werd verleend, werd hiertegen zelfs bij de generale synode bezwaar gemaakt.²⁶

Nauwelijks een maand na zijn afscheid op 16 augustus 1936 werd hij, zoals hij in 1946 bekende, in september geheim lid van de NSB.²⁷ Echter, in latere geschriften beweerde hij op verzoek van Mussert slechts enkele maanden in 1938 en 1939 lid te zijn geweest in verband met het schrijven van het onderwijsprogramma.²⁸ De ledenadministratie van de NSB vermeldt echter, dat hij sinds de zomer van 1938 geen lid meer was. Vermoedelijk omdat door spionage bekend was geworden, dat Van der Vaart Smit de uitgave van het NSB-weekblad *Aanval en Afweer* verzorgde en dat hij thuis regelmatig bekende NSB-ers ontving.²⁹ Ondanks de beëindiging van zijn lidmaatschap adviseerde hij in dat zelfde jaar bij het schrijven van de brochure “Grondslagen voor het Lager en Middelbaar onderwijs in nationaal-socialistische zin”. Daarin werd een splitsing van het onderwijs gepropageerd in een algemeen christelijke (neutrale) schoolcorporatie, een rooms-katholieke schoolcorporatie en een corporatie van Scholen met de Bijbel. Verdediging van dit standpunt tegenover de Duitsers, die een eenheidsschool voorstonden, zou hem later bij de bezetter maar ook binnen de NSB gewantrouwd maken.³⁰

Sinds juni 1936 was hij betrokken bij het weekblad *Evangelie en Volk* van

de gelijknamige stichting, dat hoe langer hoe meer “de nieuwe orde” verdedigde. Deze stichting was officieel niet bij de NSB aangesloten maar telde wel veel persoonlijkheden uit de NSB onder haar leden. Zodra dit openlijk kon, werd Van der Vaart Smit hiervan in mei 1940 de “hoofdopsteller”. In 1937 en 1938 had hij onder het pseudoniem Walter van Daalen al eens artikelen in *Het Nationale Dagblad* van de top-NSB'er mr. M.M. Rost van Tonningen gepubliceerd alsmede het boek *Van den Deutschen Kerkstrijd*.³¹

Door het uitbreken van de oorlog ging zijn benoeming als hoogleraar in de filosofie aan de universiteit in Münster niet door. Een poging in 1942 om door bemiddeling van Reichsminister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, dr. B. Rust, deze leerstoel alsnog te verkrijgen mislukte.³² In plaats daarvan bleef Van der Vaart Smit tijdens de oorlog directeur van het Nederlandsch Christelijk Persbureau. Daarnaast bezat hij verder al enige jaren de kopieerinstelling voor kerkbladen “Ecclesia” (tot 1943) en uitgeverij “De Pauw” te 's-Gravenhage. Vanaf mei 1940 was hij tevens hoofd van het Haagse bureau van het ANP, tot aan de opheffing in 1942, toen het overbodig werd doordat het hoofdkantoor uit Amsterdam naar Den Haag werd verplaatst.

Kort voor het uitbreken van de oorlog hield de AR-Propagandaclub “Mobil” het huis van Van der Vaart Smit te 's-Gravenhage in de gaten. Hierdoor werd bekend, dat hij vooral 's-nachts prominente figuren uit de NSB ontving. Verder had men ook het nodige belastende materiaal in zijn vuilnisemmer ontdekt. Recent onderzoek toonde aan dat Van der Vaart Smit in strijd met eigen beweringen in juni 1940 totaal geen rol speelde bij het arrangeren van een ontmoeting tussen oud-ministerpresident Colijn en Seyss-Inquart.³³ Pogingen om in dat voorjaar na de bezetting in twee kabinetten als minister van Onderwijs te worden benoemd bleken weinig serieus.³⁴ Toen Mussert hem die zomer bij Rijkscommissaris dr. A. Seyss-Inquart en dr. F. Wimmer, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, voor een benoeming als secretaris-generaal bij het departement van Onderwijs voordroeg, werd hij met zijn gezin weer lid van de NSB. Omdat deze benoeming niet doorging, stelde Van der Vaart Smit eind 1940 aan Wimmer voor om in navolging van Duitsland een apart departement voor kerkelijke aangelegenheden in te stellen en hem daarvan de leiding te geven. Begin 1941 stuurde hij Wimmer ten behoeve van de Sicherheitsdienst een nota over “kerkelijke aangelegenheden en de NSB”, waarin hij adviseerde de bij verschillende departementen ondergebrachte onderdelen van de kerkelijke administratie te centraliseren en deze aan de NSB toe te vertrouwen.

Eind 1940 had Van der Vaart Smit zich inmiddels onttrokken aan de Gereformeerde Kerken in Nederland. Naar eigen zeggen omdat hij het oneens was met de houding van dit kerkverband ten aanzien van zijn leden, die met de NSB sympathiseerden. De synode had namelijk een maand voordat hij daarvan geheim lid werd, verklaard dat het lidmaatschap van deze partij en van de Christelijk-Democratische Unie onverenigbaar waren met het lidmaatschap van deze kerken. De werkelijke reden voor zijn bedanken was, dat de synode begonnen was hem zijn rechten als predikant te ontnemen. Daarnaast overwoog de Gereformeerde Kerk van 's-Gravenhage-Oost, waartoe hij behoorde, een procedure tegen hem te beginnen, vanwege zijn oproep om

mee te werken aan de opbouw van een nationaal-socialistisch Nederland.³⁵ Volgens hem waren nationaal-socialisme en christendom namelijk zeer wel te combineren.

Aan het eind van 1941 veranderde er veel voor Van der Vaart Smit. Alereerst doordat zijn concurrent, de antinationaal-socialistische journalist W.C.F. Scheeps, volgens hem bij het departement voor Volksopvoeding op een belangrijke post werd benoemd.³⁶ Diens kerkelijk persbureau groeide daarna ten koste van het Nederlandsch Christelijk Persbureau. Van der Vaart Smit beklagde zich daarover in felle bewoordingen bij de plaatsvervangend leider van de NSB, Max Blokzijl, hoofd van de afdeling Perswezen van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Vervolgens doordat zijn blad *Evangelie en Volk* vrijwel gelijktijdig als gevolg van een persreorganisatie door dit departement werd “weggeorganiseerd”.³⁷ Zijn uitgeverij ging wel door met de verspreiding van het zogenaamde Tenax-pakket, een periodiek van artikelen van nationaal-socialistische en pro-Duitse strekking. In het dagelijkse leven zocht hij vanaf die tijd zijn heil in handel (op Duitsland), waarbij hij de zwarte handel nietschuwde³⁸. Later verdiende hij ook door bij Duitse instanties te bemiddelen ten behoeve van door Duitsers gevangen genomen Nederlanders. Het was hem dat jaar door zijn leeftijd en mindere gezichtsvermogen al evenmin gelukt om naar het Oostfront te worden uitgezonden.

Begin 1942 werd hij tijdelijk als lid van de NSB geroyeerd vanwege meningsverschillen over zijn christelijke visie op de onderwijspolitiek met van mr. R. van Genechten, hoofd van de afdeling Vorming van het hoofdkwartier van de NSB.³⁹ Ongelukkigerwijs op een moment dat hij druk bezig was om door tussenkomst van Mussert burgemeester van Alphen aan den Rijn te worden, maar waarvan hij de benoeming naderehand toch niet aannam.⁴⁰ Barendrecht ambieerde hij volgens een getuige niet, omdat dit in de omgeving lag van zijn vroegere gemeente Zwijndrecht-Groote Lindt, waar hij met moeilijkheden was vertrokken. Een benoeming als wethouder voor onderwijs te Delft in december ging - naar later bleek door Duitse inmenging - al evenmin door.

Hoewel hij in maart 1943 inging op het voorstel van Rost van Tonningen om voor *De Waag* te schrijven over de houding van de kerk, zag hij daarin voor dat moment geen alternatieve inkomstenbron, maar werd hij liever Verwalter (bewindvoerder van goederen).⁴¹ In augustus beklagde hij zich er bij Seyss-Inquart over, dat hij van de bevoegde instanties geen baan kreeg. Navraag bij de Leiter van de Hauptabteilung Erziehung und Kirchen van het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, dr. H. Schwarz, bevestigde hem in zijn vermoeden, dat dit alles te wijten was aan zijn verdediging van het schoolprogram van de NSB in 1940, waarom de Duitsers hem beslist niet op een onderwijspost wilden hebben.⁴² In plaats daarvan boden zij hem in het najaar het burgemeesterschap van 's-Gravenzande aan, waarvoor hij bedankte. Naar eigen zeggen om principiële redenen omdat hij geen onderduikers en groentenhalers wilde aanhouden.⁴³ In werkelijkheid wilde hij niet uit Den Haag verhuizen en vond hij de salariëring in deze kleine gemeente te laag. Hierna vroeg hij Rost van Tonningen opnieuw te regelen dat hij “Verwalter of iets van dien aard” kon worden, liefst in Amsterdam of Den

Haag.⁴⁴ In dat zelfde jaar werd hij begunstigend lid van de Germaanse ss. Vermoedelijk omdat zijn oudste zoon Willem Hendrik toen tot dit dienstonderdeel toetrad.⁴⁵

Op 2 maart 1944 berispte de Raad van Discipline van de NSB Van der Vaart Smit voor zwarte handel van sigaretten. Later dat jaar werd hij om onbekende redenen als lid ontslagen.⁴⁶ Kort voordat hij in april met zijn persbureau naar Amsterdam verhuisde, schreef hij H. Schröder aan, de Beauftragte für die Stadt Amsterdam, om een baan te regelen. Daarin beklagde hij zich er over dat hij, die het nationaal-socialisme vóór de oorlog zo had gepropageerd, Duitsland juist nu niet in een functie kon steunen. Als bijlagen had hij alle correspondentie met Duitse hoogwaardigheidsbekleders bijgesloten. Schröders superieur, de voornoemde Wimmer, schreef hem dat er geen baan voor Van der Vaart Smit was en dat er zelfs voor hem moest worden gewaarschuwd, omdat hij de inspirator was geweest van het schoolprogram van de NSB.⁴⁷ Intussen verdiende hij dat jaar onder meer zijn geld met het vertalen van Duitse boeken, waaronder *Der Steile Aufstieg* van de Duitse minister van propaganda Josef Goebbels, dat door de veranderde oorlogssituatie niet meer verscheen. Tekenend voor zijn gedrag is dat hij in september 1944 thuis portretten van het Koninklijk Huis ophing en op tafel op een opvallende wijze illegale bladen neerlegde.⁴⁸ Later trof hij voorbereidingen om (samen met zijn secretaresse) onder te duiken en bracht hij belastend materiaal bij bekenden onder.

Enkele dagen na de bevrijding arresteerden de Binnenlandse Strijdkrachten Van der Vaart Smit in het Huis van Bewaring te Amsterdam.⁴⁹ De Duitse Prijsbeheersing had hem daar namelijk kort daarvoor op 4 mei wegens vermeende zwarte handel ingesloten.⁵⁰ Vervolgens zat hij in afwachting van zijn proces gevangen in verschillende interneringskampen. In 1949 publiceerde hij in samenwerking met prof. mr. dr. G.M.G.H. Russel, het boek *Kamptoe-standen 1944/45-1948* over excessen, die hem vooral waren verteld. Bij een regeringsonderzoek bleken deze verhalen gedeeltelijk onjuist of onwaar, terwijl ze feitelijk alleen over 1944 en 1945 gingen.⁵¹ Het katholieke weekblad *De Limie* probeerde zelfs mede op grond van deze goed getimede publicatie te bereiken, dat de bijzondere rechtspleging voortijdig zou worden beëindigd. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, een belangengroepering voor geïnterneerden, beschuldigde Van der Vaart Smit zelfs van “een poging tot geschiedvervalsing” en zei “dat mensen als hij het over hen gekomen leed zelf hadden uitgelokt”.⁵²

Terwijl een reclasseringsambtenaar van het Leger des Heils Van der Vaart Smit tijdens zijn gevangenschap in de strafgevangenis Scheveningen officieel bezocht, kreeg hij tevens bezoek van de rooms-katholieke pater dr. N.G.M. van Doornik. Terwijl het Leger des Heils zich tijdens zijn voorlopige invrijheidstelling van 1954-1956 over hem bekommerde, schreef hij in die tijd over de verhouding protestant en rooms-katholiek het boek *Sola Scriptura. Traditie en Schrift*, waarvoor Van Doornik een voorwoord schreef. Vanwege zijn “besmette” naam publiceerde Van der Vaart Smit dit boek onder het pseudoniem Willem van Zoeterwoude, dat hij later bij artikelen wijzigde in Dr. Ewout van Zoeterwoude.⁵³ Na publicaties in verschillende katholieke bladen sloot hij zich in 1961 aan bij de Rooms-Katholieke kerk.⁵⁴

Na zijn vrijlating bleef Van der Vaart Smit zich vrijpleiten van zijn gedrag uit die tijd.⁵⁵ Wegens vermeende smaad procedeerde hij van 1970-1973 zelfs zowel tegen ds. J.J. Buskes als tegen dr. L. de Jong als auteur van het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, waarbij alleen Buskes werd veroordeeld. Buskes' uitspraak over hem "Een deugniet die liegen kon dat het zwart zag", was de rechter in hoger beroep kennelijk te veel van het goede.⁵⁶ Op 9 april 1985 overleed Van der Vaart Smit op 97-jarige leeftijd te Amsterdam.⁵⁷

Document-2: De brief van Van der Vaart Smit

14

Begin 1951 vond dr. A.E. Cohen, Hoofd van de Afdeling Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, in het archief van de Höhere ss- und Polizeiführer een brief van Van der Vaart Smit aan Rauter, met als bijlage het Utrechtse getuigenis. Hoewel Van der Vaart Smit juist op 11 november 1950 al tot twaalfjaar⁵⁸ gevangenisstraf was veroordeeld, vond Cohen deze brief zo belangrijk, dat hij de procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie op 13 maart 1951 verzocht om de brief met het Utrechtse getuigenis alsnog aan het strafdossier van Van der Vaart Smit toe te voegen.⁵⁹ De gevolgen van de vondst bleven niet uit. Op grond daarvan besloot de voornoemde raad namelijk bij de behandeling van een gratieverzoek te volstaan met één jaar strafvermindering (en niet meer, waarop hij op grond van de nieuwe politiek ten aanzien van gratieverzoeken had kunnen rekenen).⁶⁰

"H.W. van der Vaart Smit
Voorschotenlaan 1-1A
Haag Telephon 775212

Den Haag, 8 Juli 1943

Am Sicherheitsdienst
Binnenhof 7 Haag⁶¹

Sehr geehrte Herren,

Seit längerer Zeit schickte ich Ihnen nichts. Beigehendes ist aber so grob, dass ich meine dieses Ihnen doch schicken zu müssen. Ich bekam es zugeschickt ohne Absender. Es wird augenscheinlich abgetypt und in dieser weise verbreitet.

Die "classis Utrecht" der Gereformeerde kerken, welche angeblich dieses Stück in die Welt schickt, ist eine Körperschaft, welche keine ständige Adresse hat; der Ausschuss wechselt jede drei Monate; ob die Datumsangabe unter dem Stück den Tag des Classisbeschlusses ist oder der Abschriftenfertigung, wird nicht klar.⁶² Wollen Sie aber mit voller Klarheit wissen, ob die Classis tatsächlich diese Stück machte, dann müssen Sie die Notulen der Classis haben, in welchem Stück es umschrieben sein soll, auch welche Mitglieder es vorgeschlagen und eventuell gemacht haben und welche es abgelehnt haben und deshalb unschuldig sind. Das Notulenebuch wird jede drei Monate vom letzten Praeses der Classis unterschrieben und danach vom vorgehenden Praeses mitgenommen nach Hause, wo er, da der scriba der nächstfolgenden, also der letzten Classis ist, die

Notulen macht. Es ist deshalb in Utrecht zu informieren, wer scriba (Sekretar) war der letzten Classisversammling; bei ihm im Hause finden Sie die Notulen.⁶³ Vielleicht ist es einfach zu erfahren, wenn Sie beim Drucker die letzten zehn Nummer des Mitteilungsblattes der Kirche von Utrecht⁶⁴ (Gereformeerd) anfordern; darin wird ohne Zweifel mitgeteilt, wann Classisversammling war und wer scriba war.⁶⁵

Obleich die Herren in diesem Schriftstück Polizeiaagenten u.s.w. aufrufen zu sabotieren und das öffentlich zu tun, haben die Herren vielleicht nicht selber den Mut gehabt dass Stück Ihnen auch offen zu zuschicken.

Vorher habe ich Ihnen vieles geschickt, aber nie hörte ich, ob es Ihnen von Nutzen war; dadurch flaute die Zusendung ab.

In der Hoffnung der grossen Sache dienlich zu sein.⁶⁶

Heil Hitler

Dr. H.W. van der Vaart Smit”

Waarvan akte.

15

Er zijn tot op heden geen bronnen gevonden, die erop wijzen of Rauter actie heeft ondernomen naar aanleiding van de brief van de overijverige Van der Vaart Smit. Dr. L. de Jong citeerde de laatste regel van zijn brief, waarin hij zich beklaagde over het feit dat er zo weinig met zijn tips werd gedaan. De Jong veronderstelde dat de Aussenstellen van de Sicherheitspolizei het vermoedelijk veel te druk hadden met het bestrijden van de illegaliteit om aan dergelijke verklikkersbrieven veel aandacht te besteden.⁶⁷ Hoewel De Jong de juiste geadresseerde noemde, kwam Van der Vaart Smit met een geheel andere lezing. Volgens hem ging het om een brief, die hij had geschreven aan de opvolger van Oberregierungsrat H. Hushahn, toen die hem vroeg wat hij precies aan de controle van de protestantse kerkelijke bladen deed. Een opdracht, die Hushahn hem had gegeven, maar waaraan hij bewust steeds minder gehoor had gegeven. Daarmee weersprak hij zijn tijdens het proces gedane bewering dat hij deze alleen maar had geadviseerd. Bovendien wees Van der Vaart Smit er nog op, dat de rechtbank dit briefje had gekend, maar zijn activiteiten op het gebied van denunciatie nooit had kunnen bewijzen.⁶⁸ De door Cohen ontdekte brief bewijst duidelijk het tegendeel.

De datering van deze en andere brieven toont verder aan, dat Van der Vaart Smit ten onrechte in zijn eerder genoemde apologie *Rechtvaardiging* schreef, dat hij slechts tot 1942 medewerking aan de Duitsers had verleend, zodat hij niet als collaborateur kon worden aangemerkt.⁶⁹ In werkelijkheid waren zij het, die ondanks herhaalde pogingen van hem niet op zijn toenaderingspogingen wilden ingaan. Misschien dat hij in zijn tomeloze opportunisme ook voor hen onbruikbaar was geworden.

Noten

1. Het Utrechts Archief (HUA), Synodale archieven van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1836-1980, inv.nr. 583. Ook vermeld in: J. Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen*

- aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein.*, Kampen 1994, dl 2, 308.
2. Zie over het getuigenis: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941*, Kampen 1990 ², 390. Ridderbos, *a.w.*, dl. 2, 308-309. H.J.Ph.G. Kaajan, 'Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid. De Gereformeerde Kerk van Utrecht in de jaren 1940-1945', in: J. van Gelderen, H.J. Langeveld (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, 3^e jrg., Kampen 1995, 134-177, m.n. 151, 154. Hier is de tekst opgenomen die bij de classes terecht is gekomen; de copie van Van der Vaart Smit (zie onder) vertoont enkele afwijkingen.
 3. Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen 1949, 190-203. H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*, dl. 2 (1936-1975), Kampen 1992, 48-49. Willem F. van Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang*, Zutphen 2004, 180.
 4. B.A. Sijes, *De Arbeidsdienst. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, 's-Gravenhage 1966, passim. Endedijk, *a.w.*, dl. 11, 54-57, 61-62.
 5. Zie voor een voorbeeld hiervan: Van Breen, *a.w.*, 190-193. Ds. F. Slomp – over hem hieronder meer – placht hier ook in zijn preken op te wijzen. Zie: Jan Hof, , [*Vastberaden in verzet*]. *Frits de Zwerper. Twaalf jaar strijd tegen de Nazi-terreur*, Den Haag 1995 ⁷, 91-92, 95-99.
 6. Rogier van Aerde (pseudoniem van A.J.H.F. van Rijen) e.a. , *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, dl. 1, Kampen 1989 ⁴ (1^e dr. 1951), 7-8, 114. Hof, *a.w.*, 95-122. *Trouw*, 9 augustus 1952. L. de Jong, *De Bezetting*, dl. IV, Amsterdam 1964, 83-86. Idem, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (wetenschappelijke editie), dl. VI, 's-Gravenhage 1975, 126-128.
 7. Kees Bauer, 'Utrecht en Betuwe', in: *Het Grote Gebod*, 232. Slomp kreeg van Lugtigheid een brief mee, waarmee hij hun collega's voor de LO trachtte te winnen. Lugtigheid herbergde zelf ook joodse onderduikers, aldus vriendelijke mededeling van de heer P. Coumou te Zeist.
 8. Ridderbos, *a.w.*, dl. 2, 137-138. *Acta van de voortgezette Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van Sneek 1939 en Utrecht 1940-1943*, Kampen z.j., art. 912, 925, 939. Bijlage LXXX, 234.
 9. HUA, Classis Utrecht, inv.nr. 14 d.d. 31 maart 1943. Evenals de classis 's-Hertogenbosch drong de classis Warffum er in april 1943 bij Deputaten voor de Correspondentie met de Hoge Overheid op een duidelijk getuigenis tegen de Arbeidsdienst aan. Zie: Ridderbos, *a.w.*, dl. 2, 309.
 10. HUA, Classis Utrecht, inv.nr. 14 d.d. 9 juni 1943. Ridderbos, *a.w.*, dl 2, 311-312.
 11. HUA, Archief classis Utrecht, inv.nr. 15 d.d. 1 dec. 1943.
 12. Vrij naar Lucas 21: 18.
 13. Marcus 8: 35.
 14. Vrij naar Lucas 12:9.
 15. In het eerste halfjaar 1943 zou het aantal gereformeerden voor de kampen, waarvan gegevens bekend waren, respectievelijk 559 en 463 zijn geweest. Zie: Delleman, *a.w.*, document CIV, 631.
 16. In 1949 waren van de 87 predikanten, die in gevangenschap zaten, van 68 nadere gegevens bekend. Volgens deze bron waren er in Nederland begin 1943 vier predikanten als oorlogsslachtoffer overleden, terwijl er vijftien in

- gevangenkampen zaten. Voordien hadden er al 34 gevangen gezeten, terwijl er daarna nog twintig in gevangenissen of kampen terecht zouden komen. Zie: Delleman, *a.w.*, 204-282; 218-238, 257-258, 263-265, 273-275, 277-279.
17. Ridderbos, *a.w.*, dl. 2, 172-173.
 18. Kaajan, *a.a.*, 155, alwaar een foto van dit stuk. Om die reden ried ds. M. de Goede waarschijnlijk een Utrechtse ouderling af de circulaire van de kansels af te laten lezen. *Ibidem*, 154.
 19. Delleman, *a.w.*, document CIV, 629-633; 633.
 20. Frits de Zwerver, *Mogen wij zoo verder gaan?*, z.pl. z.j. [april 1944]. Zie voor Slomps bedoeling hiermee interviews met hem in: *De Goede Tijding*, 44^e jrg. no 43 (26 april 1968); *Nederlands Dagblad*, 3 mei 1975. De Jong, *a.w.*, dl. 7, 's-Gravenhage 1976, 463 noot 2 [spreekt abusievelijk van een preek i.p.v. een brochure]. Ridderbos, *a.w.*, dl 1, 75 vat de brochure gedeeltelijk samen en citeert er uitgebreid uit in dl. 2, 351. Verder: G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het jodendom, 1896-1970, Kampen 1996*, 398, 431.
 21. Zie voor de beginjaren van Van der Vaart Smit (vóór 1919 Smit geheten): J. Ridderbos, 'De jonge Van der Vaart Smit. De ontwikkeling van een gereformeerd theoloog tussen 1917 en 1930' in: D.Th. Kuiper e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, 4^e jrg., Kampen 1996, 13-46. Voor de periode tot 1941: Van Roon, *a.w.*, 121-124 en reg. in voce. Harmjan Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940*, Kampen 1986, 110-111, 114-117. Voor de periode 1933-1945: G. Harinck, *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Passagereeks nr. 8), Baarn 1993, reg. i.v. Ridderbos, *a.w.*, 2 dln., reg.i.v. Voor na de oorlog: Johan van Merriënboer, 'Paskwil van de zuivering. Het effect van het rapport Van der Vaart Smit', in: *Spiegel Historiae*, 29^e jrg nr. 1 (jan. 1994), 15-20. Harald Fühner, *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989* [Nederlandse-Studien Band 35], Münster 2005, 117-123.
 22. Nationaal Archief (NA), Archieven van het Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging met taakvoorgangers en uitvoerende instanties, 1945-1952 (1983) van het Ministerie van Justitie (CABR) (2.09.09), inventarisnummer (inv.nr.) 56.
 23. J.B. Charles [pseudoniem van H.W. Nagel], *Volg het spoor terug*, Amsterdam 1976¹⁰, 38-42. Laatste citaten in: Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, V, Haarlem 1989, 237-238; 238 (Deze biografische schets bevat enige onjuistheden). Michiel van Diggelen, 'Van naïeve idealist tot gewiekste leugenaar', in: *Hervormd Nederland*, 21 oktober 1995, 22-28, dat vooral ingaat op Van der Vaart Smit als directeur van het Nederlandsch Christelijk Persbureau.
 24. Van Roon, *a.w.*, 123-125. Ridderbos, *a.w.*, dl. 1, 101-106.
 25. Later gebundeld: H.W. van der Vaart Smit, *De toekomst der lagere school*. met een woord vooraf door H. Colijn, Amsterdam 1925. Zie verder: Ridderbos, *a.a.*, 27, m.n. noot 60.
 26. Ridderbos, *a.w.*, dl. 1, 209, Idem, *a.a.*, 37. Zie voor argumentatie voor zijn vertrek het verslag van de afscheidsdienst, in: *De Standaard*, 18 aug. 1936.
 27. Hij was van 26 september 1936 tot zomer 1938 geheim lid van de NSB (stamboeknr. 1884). Harinck, *a.w.*, 398. In de oorlog had hij als stamboeknummer 73981.
 28. H.W. van der Vaart Smit, *Rechtvaardiging*, Amsterdam 1963, 1-3. Bespreking

- in: NRC, 3 febr. 1964, en reacties in: NRC, 6 febr. 1964. Idem, *Wetenschappelijke Kritiek I*, 47. Op 13 juni 1943 schreef hij Seyss-Inquart voor de oorlog vele jaren lid van deze partij te zijn geweest.
29. NA, BNV, inv.nr. 3388: cartotheekkaart en vertrouwelijk rapport van de NSB d.d. 19 oogstmaand 1943 over Van der Vaart Smit. Zelf beweerde hij dat hij dit deed omdat hij als directeur de status van ambtenaar had en daarom geen lid mocht zijn. Dit 'ambtenarenverbod' was overigens al in 1934 afgekondigd.
 30. J.C.H. de Pater, *Het schoolverzet*, 's-Gravenhage 1969, 18-20. Hoewel De Pater hem niet voor de auteur van deze brochure hield, deed De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 5, 's-Gravenhage 1974, 354-357; 355 dit wel. Zie voor de lezing van Van der Vaart Smit: *Wetenschappelijke kritiek I*, 78-90 en *Rechtvaardiging*, 1-5. Van der Vaart Smit had zijn plannen overigens ontleend aan het aanvankelijke ontwerp voor een Schoolwet van mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876).
 31. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, Amsterdam 1960², 174. Dam, *a.w.*, 111-113. Ridderbos, *a.w.*, dl. I, 249-251. Van Diggelen, *a.a.*, 25. Eerder was al van hem verschenen: H.W. van der Vaart Smit, *De Duitse Kerkstrijd*, Amsterdam 1935.
 32. De Pater, *a.w.*, 20, noot 3. Een latere poging om in 1954 aan het Trans Afrika Correspondentee College te Johannesburg lector te worden mislukte eveneens omdat de Zuid-Afrikaanse regering hem geen visum verstrekke.
 33. H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn*, 1869-1944, Amsterdam 2004, 523-528.
 34. De Jong, *a.w.*, dl. 4, 's-Gravenhage 1972, 21, noot 2, 436-437. Merriënboer, *a.a.*, 15. In het ene geval zou generaal Winkelman met de Duitsers hebben willen samenwerken, in het andere geval had Van der Vaart Smit met anderen gepoogd een "waarnemende Nederlandse burgerlijke regering" te vormen
 35. Ridderbos, *a.w.*, dl. 1, Kampen 1994, 347-348, 382. Harinck, *a.w.*, 390. Delleman, *a.w.*, 69 en Document C 4, 703-707.
 36. Scheps zei zelf tijdens een verhoor geen vaste aanstelling te hebben gekregen, maar dat hij aan Blokzijl een door hem samen met ds. Kleijn uit Aalten en de directeur van het blad "De Graafschap" ontworpen plan tot behoud van de kerkelijke pers had voorgelegd. Zie voor Van der Vaart Smits visie: *Rechtvaardiging*, 23-25.
 37. René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers onder de Duitse bezetting*, Amsterdam [1988], pag. 298-311. Dam, *a.w.*, 113. F. de Walle (pseudoniem van Van der Vaart Smit), 'De Oorlogsgeschiedenis'. *Historische roman*, Amsterdam 1976, waarin hij zowel onder eigen naam als in de persoon van mr. de Walle voorkomt, 103. Van der Vaart Smit suggereerde echter dat zijn blad op last van het hoofd van de SD, F. Knolle, vanwege door hem voor de "Stichting Evangelie en Volk" gehouden redevoeringen in september 1941 per direct was opgeheven en dat hij een spreek- en schrijfverbod had gekregen. In werkelijkheid verscheen het laatste nummer op 31 oktober 1941, waarin ook nog een bijdrage van hem zelf.
 38. Van der Vaart Smit, *Rechtvaardiging*, 8. Buskes, *a.w.*, 175. Van Diggelen, *a.a.*, 28.
 39. De datering van het royement is ontleend aan brieven van Van der Vaart Smit aan C. van Geelkerken d.d. 20 april 1942 en aan het Departement van Onderwijs d.d. 30 april 1942. Desondanks beweerde hij in: *Wetenschappelijke kritiek I*, 86 dat dit royement in november 1940 op last van R. van Genechten gebeurde, terwijl hij in: *Rechtvaardiging*, 2 schreef, dat dit in februari 1941 op last van de Duitsers gebeurde. Zie ook: De Walle, *a.w.*, 102.

40. De bewering over het burgemeesterschap van Boskoop in: *Rechtvaardiging*, 8 klopt niet, omdat Colijns broer, P.A. Colijn, sinds 1933 deze gemeente al voor Alphen aan den Rijn had verwisseld. Zie: Langeveld, *Dit leven van krachtig verlangen. Hendrikus Colijn, 1869-1944*, Amsterdam 1998, 318. Uit brieven aan de tweede man van de NSB, C. van Geelkerken, blijkt dat hij sinds 1941 wel degelijk belangstelling had voor laatstgenoemde gemeente.
41. Het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft kende verschillende soorten Verwalters, o.a. een Verwalter bij Nederlandse bedrijven; een Verwalter von Feindvermögen; een Verwalter von Einzelvermögen.
42. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Archief van het Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (nummer toegang 020), inv.nr. 606. *Rechtvaardiging*, 3-4.
43. Zie voor de argumentatie ook: De Walle, *a.w.*, 101. *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*, ingeleid en uitgegeven door D. Barnouw, Zutphen 1993, 335, noot 2.
44. *Correspondentie van Rost van Tonningen*, 334-335.
45. Deze zoon sneuvelde later op de Veluwe in een gevecht tegen de geallieerden.
46. Ook: Buskes, *a.w.*, 175. Volgens De Walle, *a.w.*, 108-109 was hij sinds het najaar van 1943 al geen lid meer.
47. NIOD, Verwaltung und Justiz, inv.nr. 2055.
48. In 1940 hingen er daarentegen portretten van Hitler en Mussert in zijn woonkamer.
49. Op 7 juni 1945 werd hij verdacht van het voeren van nationaal-socialistische propaganda door middel van woord en geschrift; het brengen van personen onder Duitse macht en het uitvoeren van Duitse opdrachten. Het door Ridderbos, *a.a.*, 40, noot 7 genoemde feit, dat Van der Vaart Smit, die in 1911 reserve-veldprediker in het Duitse leger was geweest, zich tot in den dood met de Duitse zaak verbonden had, bleef tijdens zijn proces onbesproken. Hij liet zich overigens tijdens de oorlog in brieven geregeld aan Duitsers op deze militaire baan voorstaan en verklaarde zich in 1944 nog tot in de dood met hen verbonden. (In 1910 had hij de overstap gemaakt als student theologie van Leiden naar de Vrije Universiteit).
50. Van Diggelen, *a.a.*, 28.
51. H.W. van der Vaart Smit, *Kamptoestanden 1944/45-1948*, met een woord vooraf van prof. mr. G.M.G.H. Russel, Haarlem 1949⁴. Ook in het Duits verschenen. Russel was de advocaat van Van der Vaart Smit, die hem had geadviseerd dit rapport te publiceren. NIOD, Collectie H.W. van der Vaart Smit (nummer toegang 270b) bestaat uit de voor dit boek verzamelde rapporten. Van Merriënboer, *a.a.*, 15-20. H.W. van der Vaart Smit veronderstelde in: *Moraliteitsverval*, Haarlem 1979, 30 dat hij vanwege deze publicatie een zwaardere straf had gekregen. Een geromantiseerd boek over zijn kamptijd bleef in 1954 vanwege “de perverse verhalen” en “de slechte stijl” onuitgegeven.
52. Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de ‘foute’ Nederlanders*, z.pl. 2002², 228-229. Zie voor identieke constatering: *Handelingen Tweede Kamer*, 19 december 1945.
53. Het pseudoniem verwijst naar zijn geboorteplaats Zoeterwoude, waar hij op 20 januari 1888 werd geboren. Zie: Ridderbos, *a.a.*, 14, die in noot 4 andere publicaties noemt. Mr. P.J. Elout van Soeterwoude (1805-1893) was een bekende antirevolutionaire voorman, die streed voor kerkherstel en christelijk onderwijs; aan het eind van zijn leven sloot hij zich aan bij de kerk uit de Afscheiding (die in 1892 zou meegaan met de GKN).
54. Joh. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, 5, Haarlem 1989, 238.

55. Zie naast zijn eerder geciteerde *Rechtvaardiging*, dat hij schreef als ondersteuning voor een gratieverzoek, de sterk autobiografisch getinte roman van F. de Walle, *a.w.*
56. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit, Archief van H.W. van der Vaart Smit, inv.nrs. 7-8. Verder Dam, *a.w.*, 175 noot 47. De Jong, *a.w.*, dl 13, Leiden 1988, 71. *Ibidem*, dl. 14, Leiden 1991, 62-63. Bijdragen van Van der Vaart Smit in: *Nederlands Juristenblad*, XLVIII jrg (1972), 242-243; 1070-1073 (met een nawoord van L. de Jong); Lc jrg (1975), 1097-1100; LIVE jrg (1979), 383-384. Over de zaak Buskes: *Hervormd Nederland*, 20 nov. 1970.
57. Vriendelijke mededeling van drs. R. van Drie van het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag.
58. Nadat het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag hem tot negen jaar had veroordeeld, maakte de Bijzondere Raad van Cassatie daar twaalf jaar van. Hier ging Van der Vaart Smit tevergeefs tegen in beroep. Zie: NA, CABR, inv.nr. 56. Bij Besluit van Minister van Justitie d.d. 15 april 1954 werd hij voorlopig in vrijheid gesteld. Bij Koninklijk Besluit van 19 maart 1954, nr. 59 werd de nieuwe datum van zijn vrijlating op 16 november 1956 vastgesteld. Zie: NA, Archief van het Kabinet der Koningin (KdK), 1946-1975 (2.02.20), inv.nr. 10372.
59. NIOD, Archief van de Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West) (toegangsnummer 077), inv.nr. 1225. Brief van Cohen met authentieke afschriften in: NA, CABR, inv.nr. 56. Het relaas over Van der Vaart Smit is voornamelijk op deze bron gebaseerd, aangevuld met gegevens uit: NA, Archief van het Bureau van Nationale Veiligheid, (1933) 1945-1946 (1980) (2.04.80), inv.nr. 3388.
60. "De ontdekte brief was, voor zover dit nog nodig mocht zijn, een bewijs van de valsheid van de voorstellingen van zaken door de veroordeelde", aldus de raadsheer. Zie voor strafvermindering: Koninklijk Besluit van 23 mei 1951, nr. 63 in: NA, KdK, inv.nr. 10041.
61. Verschrijving van Binnenhof. In dit pand bevindt zich tegenwoordig het Centraal Informatiepunt van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
62. Het getuigenis was op 1 juni 1943 gedateerd. Het besluit daartoe was genomen op de classisvergadering van 31 maart 1943.
63. Uit een begeleidend schrijven van april 1943 bij het getuigenis blijkt, dat ds. Ch.H. Swen uit Linschoten toen actuaire c.q. scriba was. Zie: HUA, Archief van de classis Utrecht van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1847-1999, inv.nr.197.
64. Dit was drukkerij P. den Boer, Jeruzalemsteeg 8-12 te Utrecht.
65. In tegenstelling tot wat Van der Vaart Smit vermoedde, verschenen er in het *Mededeelingenblad der Gereformeerde Kerk te Utrecht* waarschijnlijk vanwege de papierschaarste geen verslagen van de classisvergaderingen meer. Gewoonlijk werden er wel persverslagen gemaakt, maar dit gebeurde niet op 31 maart 1943. De procureur-fiscaal van de Bijzondere Raad van Cassatie in 's-Gravenhage tekende in de kantlijn bij dit advies van Van der Vaart Smit aan: "Walgelijk".
66. De twee laatste regels waren door de procureur-fiscaal onderstreept, terwijl er in de kantlijn twee uitroeptekens bij waren geplaatst.
67. De Jong, *a.w.*, dl. 5, 's-Gravenhage 1978, 688, noot 3.
68. Van der Vaart Smit, *Wetenschappelijke kritiek I*, 93-95.
69. Van der Vaart Smit, *Rechtvaardiging*, 26.

Een Nederlandse variant van de Auschwitzlüge?

Jan Slomp

Op 10 mei 1944 werd ik als elfjarige per fiets naar de gereformeerde pastorie van P.H. Wolfert in Mariënborg gebracht. Door de grote zware koffer achterop was het moeilijk om mijn evenwicht te bewaren. Waarom ik zoveel bagage moest meenemen voor een korte logeerpartij was me niet verteld. Ik vond die geheimzinnigdoenerij maar niks, want ik had het gevoel dat er voor mij thuis geen geheimen bestonden. Waarom dan nu wel, nu het mezelf betrof? Goed, ik wist dat vader was gearresteerd en in de koepelgevangenis in Arnhem zat.¹ De kans was groot dat hij daar niet levend uit zou komen. Ondergedoken verzetsmensen, die bij ons thuis in de pastorie te Heemse waren geweest, waren voor minder verzet doodgeschoten. Maar op de morgen van 12 mei werd ik in de studeerkamer van Wolfert geroepen. Daar zat een politieman in uniform, die een papier begon voor te lezen: “Opsporing en voorgeleide verzocht van Fredrik Slomp, geboren 5 maart 1898” enz. “Ze hebben hem toch al”, reageerde ik. “Heb je de datum dan niet gehoord?”, zei Wolfert. En de agent begon opnieuw te lezen: “Heden

12 mei 1944 enz...”. Toen begreep ik dat vader bevrijd was en de tranen van blijdschap sprongen me in de ogen. “Tot het eind van de oorlog heet je Jan de Jong”, zo kreeg ik te horen. “Vandaag komt iemand je ophalen om je naar je onderduikadres te brengen”. Het bleef niet bij één adres. Na de bevrijding hoorde ik dat Wolfert, 42 jaar oud, door landverraders kort voor de bevrijding op 29 maart 1945 was vermoord. Zijn foto staat in deel 1 van *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) en LKP (Landelijke Knokploegen)* samen met die van 1670 anderen; ieder met een eigen verhaal.²

Gereformeerd?

Was de LO-LKP in feite een gereformeerde organisatie? Dit wordt vaak beweerd.

Een min of meer omgekeerde suggestie werd op 26 januari 2005 gewekt in de NRC in een artikel van Simon Kuper (zie hieronder). De titel is provocerend: “De Denen - die hebben echt joden gered. Nederland heeft zich - met dank

aan Anne Frank - lang gewenteld in warme mythe van het verzet.” De gereformeerden hadden het volgens Kuper zo druk met kerkelijke twisten (de Vrijmaking) dat ze aan verzet niet toekwamen. Wat is werkelijkheid, wat mythe? Bij de oprichting van de LO, eind 1942, ging het inderdaad om een gereformeerd initiatief. Gereformeerde netwerken werden gebruikt voor het zoeken van medewerkers. De eerste landelijke voorzitter was een gereformeerde predikant, de ondergedoken ds. F. Slomp uit Heemse, die de kansel gebruikte om verzet te prediken. Ook zijn opvolger, de Delftse ingenieur H. van Riessen, was gereformeerd. Bij de knokploegen was het net zo. Johannes Post, Bertus Valstar en ‘Bob’ Scheepstra waren gereformeerd. Maar de LO-LKP werkte als een ‘open’ christelijke organisatie, volgens het model van dr. Abraham Kuiper. Vergaderingen werden meestal met gebed geopend. Net als in de Gereformeerde Kerken in Nederland hadden plaatselijke afdelingen een grote autonomie. Er waren in totaal ruim 16.000 medewerkers. Hun kerkelijke herkomst was tijdens de oorlog echter weinig relevant.

In de lijst van gevallen in deel II van *Het Grote Gebod* wordt wel de kerkelijke achtergrond genoemd. Analyse van deze lijst levert een veel genuanceerder beeld op wat het gereformeerde karakter betreft. Ruim een derde van de gevallen was gereformeerd op een totaal van 8% van de totale bevolking, minder dan een derde was hervormd, een vijfde rooms-katholiek. Maar het in meerderheid katholieke zuiden werd veel eerder bevrijd dan de rest van Nederland.

En juist aan het eind van de oorlog vielen veel slachtoffers. Bijna negentig gevallen kwamen uit de kleinere kerken. Ruim honderd waren *geen* lid van een kerk. Deze cijfers worden bevestigd door de aanvragen voor verzetspensioenen in relatie tot het percentage van de mannelijke beroepsbevolking van een bepaalde kerkelijke denominatie. Leden van kleine kerken, niet-kerkelijken (vooral communisten) en gereformeerden zijn daarbij sterk over vertegenwoordigd. Ter verklaring kan men wijzen op de sterke groepsmoraal van de gereformeerden in die periode en op hun soms dissidente opstelling.

Maar deze sociologische verklaringen blijven aan de oppervlakte.³ Wie publicaties van direct na de oorlog leest, bijvoorbeeld in het weekblad *De Zwerver* (1945-1950), ontdekt een sterke religieuze motivering. Verzet hield voor velen bereidheid in tot het brengen van een offer. In interviews wordt het grote gebod (Mattheüs 22: 36-40) vaak als diepste motivering genoemd. De leiding van de LO-LKP wees na de oorlog onderscheidingen voor nog levende verzetsmensen af, omdat men slechts zijn plicht had gedaan. Het zich niet laten voorstaan op eigen prestaties leidde soms tot publicitaire bescheidenheid, met als gevolg publieke miskennis.

Deze positieve bijdrage werd overschaduwed door het dubieuze gedrag van andere geloofsgenoten. Enkele gereformeerde woordvoerders riepen op om van verzet af te zien en de bezetter als wettige overheid te erkennen (Rom. 13). Ze kregen weinig gehoor. De reeds genoemde kerkelijke twisten dreigden

bovendien het verzet te verzwakken en bezorgden de gereformeerden in Nederland in en na de oorlog een slechte naam. Gereformeerde verzetsmensen hebben gelukkig iets van die geschonden eer gered. Zijn ze er ooit voor bedankt?

Discussie na zestig jaar

Sedert de gebeurtenis waarmee ik deze kroniek begon zijn ruim zestig jaar voorbij gegaan. Maar er is geen sprake van een tanende belangstelling voor die periode. De geschiedenis blijft medespeler in veler bestaan. Naast het oorlogsmuseum in Overloon, het bevrijdingsmuseum in Groesbeek en het verzetsmuseum in Amsterdam, heeft Aalten sedert december 2004 een onderduikmuseum.

Oude en nieuwe films draaien in de bioscoop en worden vertoond op de televisie. De film *Der Untergang* vond ik vooral aangrijpend omdat de echte Traudl Junge, de laatste secretaresse van Hitler, wier herinneringen de makers hadden gebruikt, nog in beeld kwam. Zij verklaarde op een video, die nog voor haar dood was opgenomen, zich niet persoonlijk schuldig te voelen. Maar ze was wel tot de conclusie gekomen, toen ze in München het monument zag van haar leeftijdgenote, de om haar verzet vermoorde ‘Sophie Scholl der Weissen Rose’, dat ze ook een andere keuze had kunnen maken.⁴

Een zelfde eerlijkheid kenmerkt ook het ontroerende relaas van Hanneke Wijgh, *Het Kaïnsteken, Mijn eigen kleine oorlog* (2004), waarin ze op zoek gaat naar het oorlogsverleden van haar foute vader.

Enkele herdrukken zijn opvallend,

zoals van de joodse Johanna Reiss, *De Schuilplaats* (2005). Ze schreef het voor haar kinderen. Na de oorlog emigreerde ze naar New York. De oorspronkelijke editie *The Upstairs Room* werd een bestseller. Haar zuster zat aanvankelijk bij ons in Heemse ondergedoken (p. 108), maar moest worden overgebracht naar een veiliger plek. De verzetsgedichten van Jan Campert, *Dat ik van binnen brand*, werden herdrukt. In mijn woonplaats, Leusden, bevond zich het beruchte Kamp Amersfoort, waarvan de poort alleen in deze plaats stond. Geraldien von Freitag Drabbe Künzel schreef een schokkende monografie onder de titel *Kamp Amersfoort* (2003).

Steeds weer nieuwe historische onderzoeken verdiepen en verbreden onze kennis over deze periode. (Nu wijlen) dr. Loe de Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* blijft het onovertroffen standaardwerk. C.M. Schulten, “*En verpletterd wordt het juk*”. *Verzet in Nederland 1940-1945* biedt een prachtig overzicht van het verzetswerk (1995). De beste verhalen blijven die van ooggetuigen.

Grijs?

Maar de betrouwbaarheid van het beeld dat honderden publicaties over de jaren 1940-1945 oproepen, wordt sedert enkele jaren betwist. Nu kan men als de geschiedenis niet bevalt, die ontkennen, zoals Turken doen met de massamoord op Armeniërs in 1915. Je kunt die ook vervalsen of herschrijven met weglating van wat niet bevalt. Deze ‘herschrijvers’ of revisionisten worden door oud-journalist Dick

Verkijk neo-historici genoemd. Het begon met Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en de uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom* (1997). Ze werd in 2001 bijgevallen door Chris van der Heijden met *Grijs Verleden Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (2001 en vele herdrukken), die de hele Nederlandse samenleving uit die jaren opnieuw doorlichtte. Ook het in het begin van deze kroniek genoemde artikel van Simon Kuper onderschrijft de these van Van der Heijden, dat historici als dr. L. de Jong en anderen *een mythe* hebben geschapen over het Nederlandse volk, als zouden brede lagen van de bevolking zich verzet zouden hebben tegen de nazi's. Van der Heijden verwijt De Jong te veel te werken met zwart-wit en goed-fout schema's. Maar nog voordat deze zijn eerste deel uitgaf, wijdde dr. A.E. Cohen als medewerker van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in 1952 al een artikel aan de problematiek van een evenwichtige geschiedschrijving over deze tijd.⁵

De tegenwoordige directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, J.C.H. Blom, pleitte al in 1976 voor meer onderzoek door deelstudies naar de vraag over continuïteit en verandering.⁶ Van der Heijden gaat echter veel verder en maakt bijna alles grijs. Antwoorden lieten niet op zich wachten. Dick Verkijk, Tijmen Knecht, Bert Buddingh e.a. reageerden fel en verweten genoemde auteurs geschiedvervalsing.⁷ Buddingh herinnert aan de NSB-achtergrond van de familie Van der Heijden. De schrijver verweerde zich, maar met

weinig succes (in: L. P. Boon e.a. *Hij was een zwarte*, Amsterdam 2003). Tijdens een discussiebijeenkomst aan de Katholieke Theologische Universiteit in Utrecht op 12 jan. 2005 bleef van het grijze beeld, dat de auteur had opgericht, niet veel heel. Nederland zou jammerlijk zijn tekortgeschoten zijn tegenover de Joden: 102.000 kwamen om. Maar J. Presser (*Ondergang*, dl. II, 260) wees er reeds op dat de Joodsche Raad joden had ontrafden onder te duiken. De Joodsche Raad in Enschede spoorde wel tot onderduiken aan en 50% van hen werden gered (Knecht, 190). Bovendien weigerden velen onder te duiken omdat ze het gevaar onderschatten. Niettemin werden 25.000 joden (Verkijk, 139, noot 140) gered, altijd nog ruim drie keer zoveel als er in een bliksemactie van Denemarken naar Zweden werden overgebracht (tegen Kuper).⁸ Verkijk rekent de lezer voor dat alleen al om de 300.000 (joodse en niet-joodse) onderduikers op te vangen bijna 1,2 miljoen mensen direct of indirect werden ingeschakeld. Hij komt tot de conclusie dat minimaal 21% van alle Nederlanders op een bevolking van 9 miljoen, eenmalig door de Februaristaking, incidenteel of permanent verzet pleegden (Verkijk, hfdst. 4). Kuper heeft het over 1%. Op zijn artikel kwamen reacties van o.a. D. Verkijk, J.C.H. Blom, C. Steijvers en J. Slomp.⁹ Blom toonde in zijn reactie aan dat Kuper een valse vergelijking tussen Nederland en Denemarken had gemaakt door geheel aan de verschillen van de omstandigheden in beide landen voorbij te gaan.

Auschwitzlüge?

Hebben we bij deze schrijvers te maken met een Nederlandse variant van de Auschwitzlüge? (die immers de *volle* omvang ontkent van wat daar en in andere kampen gebeurd is). In ‘onze’ discussie wordt verdoezeld, dat er *veel* mensen bij het verzet betrokken waren. Wat mij zelf stoorde was dat Van der Heijden met veel begrip vier uitvoerige portretten tekent van de nazi voormannen Blokzijl, Mussert, Snijder en Seyss-Inquart. “Mensen zoals wij”, volgens hem, die ongelukkigerwijs verstrikt raakten in een gevaarlijke ideologie. Hij spreekt in navolging van Abel Herzberg van een menselijke tragedie. Maar van de andere, goede (zo blijf ik ze maar noemen), Nederlanders komen we geen enkel portret tegen. Over Johannes Post weet hij niet meer te vertellen dan dat hij een Drent was, erg gereformeerd en bovendien een vrijbouter en avonturier. Geen woord over het feit dat, dankzij Post, zijn Drentse dorp Nieuwlande de hoogste concentratie joodse onderduikers had van heel Nederland. Kortom: Van der Zee en Van der Heijden zadelen Nederland op met een “Historikerstreit”, die voor Duitsland onvermijdelijk was, maar die ons land niet verdiend heeft.¹⁰

Dr. J. Slomp (geb. 1932), studeerde theologie aan de Vrije Universiteit. Gereformeerd predikant in 1962; vanaf 1967 missionair predikant te Pakistan, van 1977-1994 predikant in algemene dienst voor de toerusting van de kerkleden m.h.o. de ontmoeting met moslims in Nederland. In 1994 doctor h.c. Theologische Universiteit Kampen.

Noten

1. Jan Hof, *De dubbele slag in Arnhem. De KP-Kraken van de Koepel en het Huis van Bewaring*, Kampen, Ten Have, 2004.
2. Verder: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen, Kok 1949, 281-282.
3. Jan Bank, “Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 119^e jg, aflevering 4 (2004), 518-520. Prof.dr. J.C.H. Blom pleitte reeds voor vergelijkende studies.
4. Ger van Roon, *Widerstand im Dritten Reich*, München, Beck, 1998 (siebente Auflage) blz 48-50. Hiervan verscheen recent de film “Sophie Scholl – de laatste dagen”. Zie voor recensie: *Trouw*, 18 febr. 2005.
5. A.E. Cohen, “Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog”, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 65^e jrg (1952), 52-85. Met dank aan Dick Kaajan, die me op dit artikel attendeerde.
6. J.C.H. Blom, “De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering”, in: C.B. Wels e.a. (red.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud, dl. II, 19^e en 20^e eeuw*, Den Haag, 1980, 336-357 (oorspr. 1976); Idem, *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Bergen (N-H), 1983. G.R. Zondergeld, ‘De these van J.C.H. Blom nader bezien’, *Kleio* (1984), nr. 8, 1-6.
7. Dick Verkijk, *Die slappe Nederlanders- of viel het toch wel*

- mee in 1940-1945?* Soesterberg, Aspekt, 2001; Tijmen Knecht, *De eeuw achter ons*, Budel Damon, 2002; Bert Buddingh, "Het verhaal van een historicus die kleurenblind is", *Kontakt door Aantreden*, Jg 56, augustus 200, 2-8
8. J. van Gelderen, 'Het werk in de Tweede Wereldoorlog', in: H.L. van Stegeren-Keizer e.a., *Een kerk op zoek naar Israël. Geschiedenis van het deputaatschap 'Kerk en Israël' van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995*, Kampen, Kok, 1995, 86-121; 115 geeft het volgende overzicht: omkwamen 102.000 joden; gespaard bleven ong. 8000 'gemengd' gehuwden; uit de concentratiekampen keerden 5200 personen terug; uit de onderduik 16.500 (2/3 van alle onderduikers, de rest werd ver-raden), hieronder 3000 kinderen, die meestal door aparte organisaties werden ondergebracht.
 9. NRC, 1, 15, 22 en 24 febr. 2005.
 10. Patrick Dassen en Ton Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*; publicatie van het Duitsland Instituut Amsterdam, Amsterdam, Boom, 2001.

interview

Twée vrouwen in oorlogstijd Gesprekken met Tiny Nawijn en Mien Bouwman

Gert van Klinken

Inleiding

27

In de eerste helft van de twintigste eeuw traden vrouwen in de Gereformeerde Kerken in Nederland veel minder met hun opvattingen naar buiten dan de mannen. Dat mag niet doen vergeten hoe essentieel hun aandeel geweest is in de vormgeving van de gereformeerde levensopvatting. Ook over de rol van vrouwen (moeders en meisjes) in de Tweede Wereldoorlog is betrekkelijk weinig geschreven, maar zij was – in de gezinnen, in de illegaliteit – vaak van essentieel belang.

Het eerste hieronder afgedrukte gesprek werd op 6 februari 2004 gevoerd met mw. T. Boessenkool-Nawijn. We spraken elkaar in haar woning in Lunteren, met uitzicht op haar tuin, waar de sneeuwkllokjes in bloei stonden. Het tweede interview, met mw. W. Vooren-Bouwman, vond plaats op 27 januari 2004 in haar woning te Bennebroek. De gesprekken werden gevoerd met het oog op een studie naar prof. G.H.J. van der Molen, maar zij leverden ook meer algemene gezichtspunten op, van belang voor een goede beeldvorming van vrouwenlevens in ons (kerkelijke) verleden.

1: Herinneringen van mw. Tiny Boessenkool-Nawijn

Kampen

Op 1 november 1906 ben ik in Kampen geboren, als dochter van Yfke de Boer en dr. Wopke Nawijn. Vader was als classicus verbonden aan het gereformeerd gymnasium. We woonden aan de Vloeddijk 78. Tot mijn vriendinnen behoorde Co Kok, de dochter van de bekende uitgever J.H. Kok. Schuin tegenover ons huis stond de Burgwalkerk, toen nog met statige proffenbanken. Aanvankelijk kerkten we hier, later in de Nieuwe Kerk aan de Broederweg, hoek Ebbingestraat. Vader bleef echter de Burgwalkerk frequenteren, die hem de uitkomst bood van een doventelefoon.

Klaas Schilder was een oud-leerling van mijn vader. Ze hielden contact,

Schilder is heel wat keren op verjaardagsbezoek geweest. Mijn ouders in Kampen zouden in 1944 met de Vrijmaking meegaan (anders dan ik zelf); ze vonden dat Schilder groot onrecht was aangedaan. In Amsterdam speelde het kerkelijke conflict minder nadrukkelijk. Ik vond het erg: die verscheurde gemeenschap, mensen die elkaar zo goed kenden en nu overhoop lagen. Het kostte me zelfs enige moeite om naar Kampen toe te gaan. Welke kerk zou ik op zondag moeten bezoeken?

Huwelijk

28

Op de ijsbaan heb ik mijn echtgenoot leren kennen: de uit Dedemsvaart afkomstige Frederik Boessenkool. Hij was student theologie, ik gaf handwerkles aan de openbare MULO. Freek had nog maar vier keer gepreekt of hij werd door een ramp getroffen: kinderverlamming (polio). Tot zijn dood in 1992 heeft hij niet meer kunnen lopen.

We waren verloofd. Freek kwam in 1929 bij ons thuis wonen. Prof. Jan Ridderbos, de oudtestamenticus, kwam hem daar opzoeken. Hij wond er geen doekjes om: ‘Boesje, je zit nu wel leuk in de Dogmatiek van Bavinck te lezen, maar heb je er al aan gedacht hoe dat moet wanneer je de preekstoel niet op kunt?’ Met andere woorden: aan een beroep als predikant viel niet te denken. Het alternatief was: een nieuwe studie, rechten ditmaal. Vader Boessenkool, een landbouwer, zei: ‘Eén studie heb ik kunnen betalen, een tweede dat gaat niet meer.’ Min of meer op de bonnefooi zijn we toen naar Amsterdam vertrokken. Directeuren van middelbare scholen werden aangeschreven of ze leerlingen hadden die ‘bijgewerkt’ moesten worden. Dat ging heel goed, naast zijn rechtenstudie aan de VU had Freek voldoende leerlingen om zich financieel te kunnen redden. Colleges liep hij aan de Keizersgracht. Ondanks alle moeilijkheden was hij van nature een vrolijk, gezellig mens, die de kunst verstond om van het leven te genieten.

Zelf had ik inmiddels de middelbare acte kunstnaaldwerk (nijverheidsacte) gehaald, en werd lerares aan de Middelbare Meisjesschool in de Euterpestraat. In de Loomanstraat woonde ik samen met mijn verloofde, wat met het oog op zijn ziekte veruit het meest praktisch was. Alles ging keurig in het netje, maar het leverde toch opgetrokken wenkbrauwen op, dat samenwonen.

In 1933 zijn we getrouwd, in Kampen. De verbinding tussen Kampen en Amsterdam per nachtboot over de Zuiderzee was voor m'n man een ware uitkomst. Met de rolstoel de loopplank op en af, een plek in de salon – het ging vele malen gemakkelijker dan in de trein. Toen een bureaucraat op het Kamper stadhuis beweerde dat we enkel dáár in de echt verbonden konden worden – stel je voor, met die trappen! – toog mijn moeder verontwaardigd naar burgemeester N. Okma, een Fries net zoals zij. Okma heeft ons getrouwd, in het huis van mijn ouders.

Amsterdam

Als meester in de rechten bleef mijn man verbonden met zijn faculteit aan de vu. Naast zijn werk als repetitor voor rechtenstudenten begeleidde hij hbs-ers die theologie wilden gaan studeren, maar die daarvoor eerst bijgespijkerd moesten worden in de oude talen. We woonden in de Andreas Schelfhoutstraat in West, met uitzicht op het Surinameplein. De studenten van m'n man kwamen voor hun lessen bij ons thuis. Behalve in de Euterpestraat gaf ik nog les op diverse andere scholen. Daarnaast dreef ik met twee collega's een atelier, we verzorgden er weefcursussen en andere dingen.

Onze oudste dochter werd geboren in 1937. Via Ditje Wielenga (een dochter van de beroemde D.K. van Soemba) bereikte ons het verzoek of we drie zoons van het gezin F.L. Bakker bij ons in huis wilden nemen, met het oog op hun opleiding in Nederland. De ouders kwamen hun kinderen zelf brengen, in 1938. Met de jongens wuifden we ze uit vanaf het Weesperpoortstation. De trein ging naar Genua, vandaar vertrok de boot naar Nederlands Indië. Ik vond dat afscheid hartverscheurend. De oudste zoon Bakker is na verloop van tijd bij de classicus Douwe Buwalda in Kampen terecht gekomen, de twee jongsten bleven bij ons. Toen de oorlog uitbrak werden de verbindingen met Indonesië verbroken. Inmiddels woonden we aan de Quinten Massijsstraat 12 in Zuid.

29

Engelse piloten

Mijn man werd door de Duitsers gearresteerd in september 1941. De geschiedenis begon met het neerstorten van een Engels vliegtuig boven de Achterhoek. De piloten werden verborgen door een plaatselijke boer, die echter geen woord Engels sprak. Journalist Jan Willem Achterkamp, verloofd met m'n schoonzus, sprak die taal wel. Met mijn man en anderen probeerde hij een manier te bedenken om die vliegers weer naar Engeland te krijgen. Het was een gekke tijd, ieder deed maar wat, je besepte gewoon niet dat je met vuur speelde. De piloten werden door Piet Nolte opgehaald en naar Amsterdam gebracht. De bedoeling was om contact met Londen te leggen en ze dan vanaf een eenzaam plekje in Noord-Brabant door een vliegtuig te laten oppikken. Maar het liep fout. De zaak werd verraden, nota bene door een oud-leerling van de christelijke HBS in de Moreelsestraat. De piloten en de betrokken Nederlanders werden gepakt. De laatsten kregen een proces, waarin doodstraffen werden geëist en in enkele gevallen voltrokken. Mijn man wist aannemelijk te maken dat hij alleen al gezien zijn fysieke conditie onmogelijk aan actieve *Feindbegünstigung* had kunnen doen. Het werd een veroordeling wegens *Beihilfe*: zes jaar tuchthuis. Piet Nolte wist zich verminderd toerekeningsvatbaar verklaard te krijgen en ontsnapte op die manier aan een doodvonnis. Hij kwam in een psychiatrische inrichting in Siegburg terecht.

Mijn man werd eerst naar de vlakbij ons huis gelegen Euterpestraat gebracht, vervolgens naar de Weteringschans en daarna naar het gevangenis-hospitaal van Scheveningen. Daar had hij het niet slecht. Maar vandaar is hij

overgebracht naar het Duitse Rheinbach. Tegen het einde van de oorlog, toen de geallieerden oprukten uit het westen, is hij nog op transport gezet naar het oosten. Als door een wonder heeft hij het tenslotte allemaal overleefd. Aan de Quinten Massijsstraat bleef ik achter met mijn twee pleegzoons en drie kinderen: een dochter van vier, een jongetje van twee jaar en een baby van vijf maanden. Onze jongste dochter Gezina (Gea) zou pas op 9 februari 1947 geboren worden. Vernoemd naar Gesina van der Molen.

De Quinten Massijsstraat

Als huismoeder kwam ik na de arrestatie van m'n man aan banen buitenshuis nauwelijks nog toe. We leefden van dag tot dag. Goede vrienden hielpen, ook financieel. Piet van 't Hof, de latere rector van het gereformeerd gymnasium, nam de leerlingen van m'n man over maar maakte het geld over aan ons.

30

Tegenover ons woonde de *Telegraaf*-journalist "Pasquino", boven ons NSB-ers. Wanneer ze zaten te feesten met Duitse officieren maakten ze een heidens kabaal. Daar weer naast woonde echter een heel ander gezin: de rooms-katholieke dames Nolte. De moeder was een jaar of zeventig (toen vond ik dat oud), dochter Roos (de oudste) was lerares in Volendam en Agnes aan het RK Meisjeslyceum aan de Reinier Vinkeleskade. Zoon Piet was een gestudeerde maar wat morsig ogende figuur, die vanwege dezelfde pilotenaire door de Duitsers was opgepakt als mijn man. De Noltes kerkten in de Obrechtstraat. Een vroom katholiek gezin, waar een crucifix aan de wand hing en waar geregeld de pastoor over de vloer kwam. Voor het behoud van Piet werd dagelijks een rozenhoedje gebeden. Roos was een schat, ze was altijd in de weer voor iedereen in de buurt. In de hongerwinter liep ze met een kinderwagen op en neer naar Volendam. Kreeg ze haar buit van paling, brood en groente veilig langs de controle bij het IJ, dan liet ze er ieder in delen. Bij Agnes luisterden we 's avonds naar de verboden Engelse radio. Ondanks het gevaar en ondanks die NSB-ers gaven mensen als de Noltes en anderen een hecht buurtgevoel. De Quinten Massijsstraat was een heel erg fijn straatje. Wanneer ik 's avonds bij de Noltes langsging konden ze aan mijn manier van bellen horen dat het goed volk was.

Razzia's

Het allerergste wat we in de Quinten Massijsstraat hebben meegemaakt was de deportatie van de joodse Amsterdammers. Een razzia hield in dat de Duitsers huis na huis afgang. Deden de bewoners niet open, dan traptten ze de deur in. Op een zondagmorgen hebben we dat meegemaakt. De hele buurt was afgezet, de bruggen over de Boerenwetering door militairen afgezet. Een lange stoet mensen werd door de straat afgevoerd. Het waren allemaal mensen die we kenden. De kinderen stonden bij de deur. Ik haalde ze op: 'Kom binnen. We willen het niet zien.' In dit stadium konden we niets meer voor onze joodse buurtgenoten doen. We hoorden dat ze werden afgevoerd naar de Hollandse Schouwburg in de Plantagebuurt. Diezelfde zondag preekte

professor Klaas Dijk in de Raphaëlpleinkerk. Ik herinner me niets meer van wat hij gezegd heeft, wel dat de stemming zeer gedrukt was.

Nadat de mensen afgevoerd waren, kwamen vrachtwagens om hun spullen uit de huizen te halen.

Onderduikers

We hebben in de oorlog heel wat mensen over de vloer gehad. Wim Speelman kwam geregeld langs, aanvankelijk samen met studiegenoot Arie van Namen van *Vrij Nederland*. Bruins Slot kwam wel eens een boterham eten. Wim heeft menige zaterdag bij ons onder de douche gestaan. Hij was ontzettend fel in de strijd tegen de Duitsers. Je zag dat ook aan de blik in zijn ogen, wanneer hij het daar over had. Die enorme inzet in de strijd tegen onrecht deelde hij met Gee van der Molen. Ook werden er vanuit ons huis telefoontjes gepleegd. We kenden iemand bij de posterijen die goed was, die kon voor ons nagaan of onze telefoon niet werd afgeluisterd.

Gesina van der Molen was een zeer zelfstandige vrouw en ze herkende dat in de manier waarop ik het huishouden aan de Quinten Massijsstraat bestierde. ‘Hoe is dat nou in jouw huwelijk’, vroeg ze eens. ‘Ben je daar ook de baas? Moet je je aanpassen wanneer je man straks terugkomt uit de Duitse gevangenschap?’ Helemaal ongelijk had ze niet: ik was er al danig aan gewend geraakt alle belangrijke beslissingen zelfstandig te nemen.

Joodse kinderen

We hebben wel eens een joods kind in huis gehad, gebracht door Hester van Lennep, in een draagwiegje. Het was maar voor tijdelijk: Hester en haar man Sandor Baracs probeerden de kinderen uit Amsterdam weg te krijgen, naar Friesland vooral. De NSB-ers boven moeten die kinderen hebben horen huilen (terwijl ik zelf geen kinderen meer in die leeftijd had!), maar ze hebben ons niet aangegeven. Sandor Baracs schreef de buitenlandberichten voor *Trouw*, het kinderwerk was vooral het terrein van zijn vrouw. Maar ook hij had er slag van om op een leuke manier met kinderen om te gaan, wanneer hij langskwam noemden ze hem ‘oom Piet de kunstenaar’.

Het motief voor het kinderwerk was heel duidelijk: het redden van levens. Bekering tot het christendom was geen vooropgezet doel. Maar als het er toch van kwam, kan worden aangenomen dat een overtuigde christin als Gesina van der Molen zich daarover verheugde. Het christendom gold als het enigzalmakend geloof, en de kracht daarvan ervoeren we zelf in de bezetting als nooit tevoren. Alleen in het geloof was het uiteindelijke behoud, ook met het oog op het hiernamaals.

Mijn broer Evert Nawijn heeft in Friesland veel kinderen ondergebracht. Zijn vrouw en hij hadden geen kinderen. Van hun joodse pleegkinderen vond één na de oorlog de eigen ouders terug, die het ook overleefd hadden. Ze zijn naar Israël gegaan, naar een sinaasappelplantage. Het andere pleegkind had haar hele familie verloren, die hebben ze geadopteerd en christelijk opgevoed.

‘Mamma, de kinderen op school zeggen dat ik joods ben’, vroeg ze eens, ‘is dat erg?’ ‘Nee hoor’, zei mijn schoonzus, ‘de Here Jezus was ook joods’.

Terugkijkend

Wanneer ik jongeren kan helpen om zich een beeld te vormen van die tijd, werk ik daar graag aan mee. Maar of ik vannacht zal kunnen slapen? Je herinnert je de goede dingen, maar óók het verdriet, de zorg en de angst.

Naschrift: mw. Tiny Boessenkool-Nawijn is op 7 maart 2004 in Lunteren overleden. ‘Tot het laatste toe was zij vol belangstelling’, schreven de kinderen.

32

2: Verslag van een gesprek met mw. Mien Bouwman

Achtergronden

Op het eiland Urk heb ik een prachtige jeugd mogen beleven. Mijn vader J.J. Bouwman (1891-1974) was daar predikant. Hij had gestudeerd in Kampen, na het Drentse Gees (gemeente Oosterhesselen) was dit zijn tweede standplaats. Thuis lazen we *De Heraut* en *De Reformatie*. In 1928 nam m'n vader een beroep aan naar Almelo. Daar heb ik het lyceum doorlopen, om vervolgens in Deventer door te leren als lerares landhuishoudkunde. Dit vak was vanuit Denemarken in Nederland geïntroduceerd. Doel was het bevorderen van een verantwoorde voedingsleer (groente niet langer twee uur laten koken!) en eigentijdse inzichten betreffende hygiëne, voorlichting enzovoort.

Na de vooropleiding kwam ik ‘in praktijk’ bij de familie Buurma, bij de grens tussen de provincie Groningen en Duitsland. Het was toen al oorlog. Vanuit Emmen nam ik de tram naar Ter Apel, vandaar ging het per fiets naar Sellingen. Ik had me voor mijn praktijkstage geen beter adres kunnen wensen. Mevrouw Buurma kon alles met haar handen. Kippen plukken, hooi optasten, zuurkool inmaken, het ging allemaal even vlot. Een sterke vrouw in alle opzichten, wijs en dapper. Maar, zoals nu eenmaal gebruikelijk in een gereformeerd gezin van die tijd: haar man had thuis het laatste woord! ‘Pa is boas, pa mut 't waitn.’

Wim Speelman

Wim en ik hadden elkaar leren kennen via onze ouders, die elkaar toevallig ontmoet hadden op het strand van Noordwijk. Zijn vader was predikant in Nieuwveen en consulent van Nieuwkoop. Van 1917 tot 1925 had hij in Sellingen gestaan. Ds. Speelman was aan het begin van de oorlog al wat ouder.

Hij bewonderde de calvinistische ‘voormannen’, vooral prof. H.H. Kuiper van de vu. De principes waren strak: nooit mocht je onwaarheid spreken, zelfs niet tegen de Duitsers! Nu, strak in de principes waren zijn kinderen ook, maar dan wél op een andere manier... Het voorlezen van Kuipers driestarren in *De Heraut* vormde een vast ritueel in huize Speelman. Na het uitbreken van de oorlog begon Wim zich er geërgerd van af te wenden. Zijn oudere broer Jan, arts op Dennenoord in Zuidlaren, las in de zomer van 1940 met tranen van ontroering in de ogen het betoog van Schilder in *De Reformatie*: ‘De schuilkelder uit, de wapenrusting aan’. Dát waren de woorden die we nodig hadden! [...]

Vrij Nederland

Van september 1942 tot en met december werkte ik als onderduikster in het Christelijk Tehuis voor Werkende Vrouwen, Prinsengracht 997 in Amsterdam. Directrice was juffrouw Koster. Een beter onderduikadres kon ik me niet wensen. Vanaf januari 1943 heb ik met Wim meegewerkt in de illegaliteit.

Over het conflict in *Vrij Nederland* tussen Wim en Henk van Randwijk is al veel geschreven. Van Randwijk was in menig opzicht een ideale verzetsman. Zo leek hij een zesde zintuig te hebben voor situaties waarin gevaar dreigde. Maar tevens was hij een ontstellend autoritaire figuur. Hij wilde alles weten, op schrift, niet alleen van de redactie maar ook van de verspreidersgroep. Het bracht hem in groot conflict met Wim en met Henk Hos. Die beschouwden Van Randwijks leiderschap over *Vrij Nederland* geenszins als een vanzelfsprekendheid, en zeker niet wanneer hij meende iets te zeggen te hebben over de verspreiders. Van Randwijk was betrekkelijk laat bij *Vrij Nederland* betrokken geraakt. ‘Wij hebben hem gevraagd in het blad te gaan schrijven’, zei Wim. [...]

Het was eind 1942 duidelijk dat de breuk in *Vrij Nederland* definitief was. Zelf had ik met die breuk niets te maken, dat was een zaak van Wim en zijn vrienden. Wel kende ik de *Vrij Nederland*-mensen. Arie van Namen was een achterneef van Wim. Zij hebben me nooit verteld dat Wim gepakt was en waar, terwijl ze dat wel wisten. Wij tasten volslagen in het duister. Voor ons, voor mij en zijn familie, was Wim “verdwenen”. Na Wims ontsnapping uit het grootseminarie in Haaren in Brabant, in december 1942, troffen hij en ik elkaar op een adres bij Staphorst. Zijn ouders werden op oudejaarsavond gearresteerd (ze hebben tot april 1943 gevangen gezeten). Toen dat gebeurde, begreep moeder Speelman meteen dat Wim gepakt was geweest en ontsnapt moest zijn. [...]

Trouw

In de eerste periode van *Trouw* verbleven Wim en ik meest in de provincie Groningen, ondermeer op een duikadres in Ulrum. Wim was de onbetwiste leider van de organisatie van het blad. In december 1943 kwam het bericht

dat de hele *Trouw*-ploeg in Amsterdam opgepakt was, op één na. Wim besloot toen naar Amsterdam te gaan, het centrum van het Nederlandse verzet. Huib Ottevanger en Niklaas Buurma namen Wims taken in Groningen over. [...]

In Amsterdam kwam ik wel eens bij Gesina van der Molen en Mies Nolte. Zij stonden onder meer in contact met Tiny Boessenkool in de Quinten Massijsstraat. Ik herinner me hoe ik bij Gee en Mies aan huis op een zondagochtend een joodse jongen op luizen heb zitten kammen. ‘Hebt u er al weer een, tante?’, zei hij vrolijk.

De inspanning om joodse kinderen te laten onderduiken was mooi, maar tegelijk hartverscheurend werk. Ik zie me nóg met zo’n kind achterop door Amsterdam-Zuid fietsen, in de bezetting... Rifka Vleeschhouwer heb ik pal voor ze gedeporteerd zou worden meegekregen van haar ouders, bij een tramhalte, het was zo gebeurd. Stel je voor wat dát voor de ouders geweest moet zijn, hun kind mee te geven aan een wildvreemde! [...]

Verzetsmensen

Zelf heb ik meer dan vijftig om het leven gebrachte verzetsstrijders gekend. Van de doden van Vught kende ik er vijftien of zestien zelfs goed. Toen de aanslag van Johannes Post op de Weteringschans mislukte [14 juli 1944], behoorde ik tot degenen die de geredden op hadden zullen halen. Ik hoorde het schieten, wist toen dat het mis was. Dat vergeet je niet. Om nog maar niet te spreken van begin ’45, van drukker S.P.J. Bakker en zijn personeel, van Wim...¹ Je kreeg een stuk eelt op je ziel, anders redde je het niet. In het laatst van de oorlog was er verdraaid weinig waar ik nog van in paniek raakte. Je dacht met een soort verbeterheid bij jezelf: ‘Als ik het opgeef, dan is alles voor niets geweest.’ Het ging erom om in elke situatie exact de juiste beslissing te kunnen nemen. Vaak lukte dat ook. Maar later, soms pas veel later, kwamen die nooit helemaal verwerkte gebeurtenissen toch weer boven. Je bent het verleden nooit kwijt. De stemmen, de gezichten die je nog zo voor je kunt halen.

Als vrouw leefde je toen in een wereld die gedomineerd werd door mannen. Dat gold zelfs voor het verzet. ‘Mannen, ik zou jullie door elkaar willen rammelen!’, heb ik toen wel eens gedacht. Maar je kóós natuurlijk. Was je eenmaal in het verzet gerold, niet zelden via familie of vrienden, dan ging je door. We wisten wat we deden. Zelf breidden we het netwerk van het verzet verder uit. Ondanks fricties (de gewetensnood van velen om een noodleugen uit te spreken!) was de hechte gereformeerde wereld daarvoor ideaal. Bij een dominee kon je altijd terecht. Was hij zelf niet bereid om te helpen, dan wist hij altijd wel een gemeentelid die dat wel was. En verraden zou hij je niet.

We dreven op de kracht van ons christelijk geloof. Hoe sterk die kracht ervaren werd, blijkt duidelijk uit de brieven van de ter dood veroordeelden. Henk Hos kwam niet uit een kerks milieu, maar had veel met mijn vader over het geloof gepraat. Ties Jansen schreef vanuit de gevangenis in Scheveningen aan zijn vrouw Imke dat hij verlangde naar de vereniging met Christus, naar de tijd waarin hij voor altijd het avondmaal zou vieren met het Lam.

De bevrijding

In 1945 zat ik met Bruins Slot, Berghuis en andere *Trouw*-mensen ondergedoken in de Reggestraat. Waarschijnlijk was het een joodse woning geweest. André Donner heeft hier eveneens een tijdje gewoond, in januari. Gee van der Molen en Mies Nolte zaten ook ergens in de Rivierenbuurt. Van Gijs Kuipers van de luisterpost kregen we in mei het grote nieuws: ‘Morgen zijn we vrij!’ Gesina kwam diezelfde avond bij ons langs om te horen of we het bericht al vernomen hadden.

Kees Streef was in de oorlogswinter 1944-1945 penningmeester van *Trouw*. Geld was in de laatste fase van de bezetting geen probleem meer. Iedereen wilde ons maar al te graag ondersteunen. Het bevrijdingsnummer van *Trouw* vloog weg. De exemplaren hadden, ruim van tevoren gereed gemaakt, in depot op het grote moment liggen wachten. Ze waren nog aangepast aan het overlijden van president Roosevelt. Op de dag van het Damgevecht [7 mei 1945 waarbij vanuit de Grootte Club door Duitsers op de feestvierende menigte werd geschoten] hebben Jaap Dienske en ik de opbrengst de trappen van het Standaardgebouw op gezeuld: een jutezak vol geld. Jaap was hoofdverspreider in Nieuw-West. Zijn oudere broer Henk was door de Duitsers gefusilleerd. [...]

Het vreemdst aan de bevrijding was dat iedereen die geen lid geweest was van NSB of SS er nu op stond ‘goed’ geweest te zijn. Bij officiële gelegenheden waren de mensen van de Binnenlandse Strijdkrachten haantje de voorste. We dachten er het onze van. Ook in onze eigen kring. De eerste zondag na de bevrijding ging ik met Bruins Slot en Pim Eringa vanuit de Reggestraat naar de Waalkerk. (...). De dominee die vooringing in de Waalkerk had zich in de afgelopen jaren voorzichtig opgesteld. Het verzet had niet veel steun van hem ontvangen. En nu las hij met plechtige stem het avondmaalsformulier voor, daaraan toevoegend dat ook NSB-ers zich hadden te onthouden. We waren verontwaardigd: wat gaf deze man het recht zich boven anderen te verheffen?

Na 1945

Als we zelf in het laatste deel van de oorlog geen plannen gemaakt hadden voor de opvang en verzorging van de vrouwen en kinderen van onze omgekomen vrienden, was er waarschijnlijk nooit wat van gekomen en was er geen Stichting '40-'45 ontstaan. Jan Smallenbroek behoort tot degenen die zich er geweldig voor ingezet hebben, hij overlegde ook met de overheid over de juiste vorm. Ik heb ervoor gewerkt van 1977 tot 1985.

Zelf hadden we daarnaast de eigen stichting Trouwfonds, met Jaap Dienske als penningmeester. Zo konden we de gezinnen van de omgekomen medewerkers steunen en activiteiten organiseren als kindervakantiekampen. Ik was één van de ondertekenaars van de stichtingsakte en fungeerde van het begin tot het eind als secretaresse.

Wim was dood. Ik ging terug naar Almelo, viel daar terug op de aloude patronen. Werd voorzitter van de meisjesvereniging. Dat jaar is een zwart

gat voor me, op de een of andere manier kan ik me er nauwelijks iets van herinneren. Op een gegeven moment heb ik een enorme streep gezet door de oorlog. De weg lag vooruit. Ik voelde een geweldige levenshonger. Ik dacht: 'Ik heb het overleefd en wil verder.' [...]

Vanaf de jaren zestig nam de behoefte aan contact tussen oude bekenden uit het verzet weer toe. Tijdens de begrafenis van Bruins Slot, waar trouwens ook Gerben Wagenaar van de CPN aanwezig was, zei Gesina: 'Zo jammer dat we elkaar eigenlijk alleen bij nare dingen treffen.' Daarna zijn we met Trouw-reünies begonnen. Inmiddels is dat ook alweer verleden tijd, de oude garde was er tenslotte te klein voor geworden. [...]

Noot

36

1. Op 29 jan. 1945 deed de SD een overval bij de Amsterdamse drukkerij van S.J.P. Bakker waar het illegale *Trouw* werd gedrukt. Bakker en zeven personeelsleden werden gearresteerd; terwijl de SD nog bezig was kwam Wim Speelman binnenlopen. Ondanks het feit dat hij perfect uitziende (valse) identiteitspapieren bij zich had, herkende de leider van de SD hem onmiddellijk als de ontsnapte gevangene Wim Speelman. Bakker werd met vier personeelsleden (de kantoor-mensen werden vrijgelaten) gefusilleerd in Zaandam op 9 februari. Speelman kwam voor een executiepeloton te staan op 17 februari 1945. Zie: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 10b *Het laatste jaar II. Eerste helft*. Den Haag 1981, 548-549.

document

“Ik word altijd kregelig van mensen die zeggen dat zij het achteraf allemaal pas hebben gehoord”

Gert Brillenburg Wurth

Op 12 december 1929 werd ik geboren in de gereformeerde pastorie van Oost-Souburg, Zeeland. In de nacht van mijn geboorte zag mijn moeder op 3 km afstand de grote brand in het centrum van Middelburg. Ruim tien jaar later zou Middelburg opnieuw, grotendeels, worden verwoest, dat was op 10 mei 1940. Wij woonden intussen vanaf maart 1930 in Rotterdam-Zuid (Katendrecht), waar vader verbonden was aan de Breepleinkerkerk, waarvan hij in 1931 de eerste steen had gelegd.

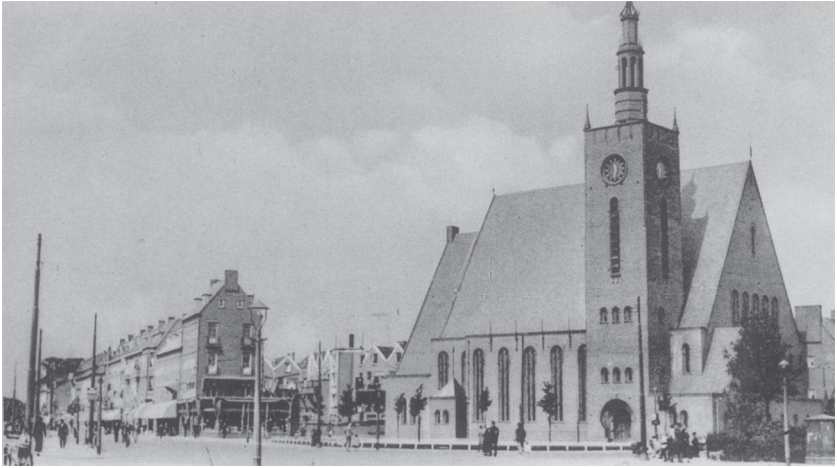
37

In de vroege ochtend van diezelfde tiende mei 1940 werd Rotterdam vanuit het zuiden aangevallen door een Duitse luchtlandingsdivisie. De oorlogsdrama's konden op gezichtsafstand worden waargenomen. De volgende ochtend werd de kerk naast ons huis ingericht als een militair hospitaal (mijn moeder had verpleegsterservaring). Op 14 mei 1940 om 14.00 uur werd de binnenstad van Rotterdam door een luchtbombardement verwoest. Vanaf de toren van onze kerk heb ik de brand bekeken.

Het jaar 1944

Transport en verkeer in het westen van Nederland werden na de mislukte aanval op Arnhem in september 1944 steeds ernstiger beperkt. Dagelijkse luchtaanvallen en een algehele spoorwegstaking hadden tot gevolg dat aanvoer van goederen dramatisch ging stagneren. Agrarische gebieden waren geïsoleerd uit vrees van de bezetter voor een nieuwe luchtlanding: grote gebieden waren geïndeerd. Persoonlijk vervoer per fiets of te voet was moeizaam, gevaarlijk of onmogelijk. Voorziening van elektriciteit, gas en steenkool werd minimaal. De voedselvoorziening werd reeds in het najaar van 1944 zeer problematisch. Met angst werd de naderende winter tegemoet gezien. De havenfaciliteiten werden stelselmatig gesloopt met dynamiet. De spoorwegen werden grotendeels opgebroken. Het leven onder de wrede Duitse bezetter werd angstig en grimmig bedreigend.

Op 11 november 1944 werden tijdens een massale razzia 68.000 Rotterdamse mannen gearresteerd. Verstoppelen was in de veelal kleine woningen van de grote stad meestal niet mogelijk. Het droevige leger van angstige mannen

*De gereformeerde kerk aan het Breeplein te Rotterdam.
Ontwerp H. Sutterland, in gebruik genomen in 1931.*

zag ik, acht rijen breed, in de regenachtige avond over het Breeplein langstrekken. Op weg naar het Stadion Feyenoord: een eindeloze colonne bewaakt door schreeuwende, gewapende ss'ers. Ze werden afgevoerd in Rijnaken.

Razzia

Een gevaarlijke razzia hadden wij zelf zojuist met speciale angst doorstaan. Sedert twee jaren hadden mijn ouders tezamen met het kostersechtpaar een achttal joodse mensen verborgen, boven in de zolderruimten onder het hoge kerkdak. Het dreigende onderzoek van de kerk had twee uren geduurd en nog zie ik de angstig gespannen trekken op mijn vaders gelaat voor mij. In diezelfde ruimte werden in die jaren twee baby's geboren. Mijn moeder had zelf geholpen met de bevalling, onze eigen (gereformeerde) dokter durfde het niet aan; een volstrekt buitenkerkelijke arts heeft toen nog geholpen. Voor ons, kinderen (ik had twee zusjes), was dit alles niet verborgen te houden – het gesjouw met het voedsel dagelijks alleen al – en zo werden wij, de twee oudsten, ingewijd in dit geheim.

Ik ben nog altijd dankbaar voor mijn ouders die de ogen goed open hielden en reeds in 1942 maatregelen namen toen duidelijk werd wat ook hier met de joodse landgenoten zou gebeuren. Dat was tamelijk 'onschuldig' begonnen: op een avond werd vader gebeld door een overbuurman, een apotheker: 'Kon de dominee ook een joods echtpaar onderbrengen?' Toen mijn ouders 'ja' zeiden moest er overlegd worden met het kostersechtpaar. Nu was de koster, De Mars heette hij, een waarlijk onverschrokken man, dat is in die jaren talloze malen gebleken. Van huis uit was hij timmerman en hij heeft de schuilplaats gebouwd. Maar hij kwam ook met nog een ander joods echtpaar aanzetten, die een winkel hadden gehad aan de Beijerlandschelaan ('De Wolbaal').

De hongerwinter

De winter van '44-'45 begon heel streng. De stroomvoorziening was opgeheven, er was geen brandstof. De trams reden niet. In de nacht waren er regelmatig bomaanvallen op de oliehavens en duikbootstations. Overdag beleefden wij 'special target attacks' van mosquito jachtbommenwerpers op ss hoofdkwartieren of bewapeningsdepots. Het voedselgebrek werd ernstig, de koude was overheersend. Op een vroege ochtend lopend naar school in de verre binnenstad zag ik een afzetting onder het grote spoorwegviaduct. Uit een vrachtauto werd een groep jonge mannen afgevoerd en even later tegen een schuilkelder terechtgesteld. Veertig lichamen werden gedurende een hele dag achtergelaten als dreigende waarschuwing. Ik ging verder, op weg naar school.

Ik was vijftien jaar. We leerden Griekse grammatica en wiskunde. Het straatbeeld was bizar: bakkerskarren werden geplunderd. Op straat zag men eenzame oude mensen zoekend in afvalbergen. In de arme buurten stierven vele mensen van de honger en kou. Mijn moeder had samen met haar vriendinnen een noodhospitaal ingericht. Daar werden zwaar ondervoedde mensen opgenomen. Ik werkte daar soms mee in de avond en nacht, en verdiende dan een maaltijd. Uit de bekende suikerbiet werd stroop gedistilleerd. Deze werd soms gemengd met grutjes.

Op zaterdagmiddag 16 maart 1945 werd de pastorie en de Breepleinkerker het doelwit van een massale overval door de ss. Van alle kanten kwamen ze aan over de daken en dakgoten. Een gevangene was tijdens een verhoor gaan doorslaan en had de aanwezigheid van wapens in de gewelven van de kerk gemeld. Met dreigend lawaai en machinegeweren kwamen ze binnen. Het ging zo snel dat wij onze joodse onderduikers niet meer konden waarschuwen. Toch hebben de volwassenen het vege lijf nog net kunnen redden op de zolders van de kerk. De baby's waren bij de kostersvrouw thuis. Samen met de koster moest ik voorop de kelders in. Er waren geen wapens!!! De overval duurde 2,5 uur. Toen ze weg gingen namen zij de koster mee! Mijn vader was niet thuis geweest, mijn moeder werd met rust gelaten.

Op een zondagmiddag in april '45 hoorden wij het dreigende geronk van zeer laag vliegende bommenwerpers. De Britse Wellingtons. Ditmaal geen bommen op de stervende stad. Dit keer zagen wij grote ladingen voedsel uit de open vliegtuigen vallen. Er werd niet geschoten met luchtafweer, er was ook geen luchtalarm. Grote voorraden etenswaren, crackers, meel, brood, blikken met 'meat and vegetables'. Op 4 mei '45 hebben wij met de massa's op straat onze koster bevrijd uit de gevangenis van het politiebureau op het Haagse Veer. Nog juist op tijd...

Yad Vashem

Twintig jaar later kreeg ik een uitnodiging van de Israëliësche president: op 21 februari 1965 ontving ik de 'Silver award of Freedom', postuum uitgereikt aan mijn vader en moeder, in het Yad Vashem Memorial te Jeruzalem. Op de achterzijde van de medaille staat geschreven: 'A Gerda en Gerrit Brill-

lenburg Wurth Le Peuple Juif reconnaissant'. De voormalige onderduikers waren daarbij aanwezig.

“Ik zal hen een naam en plaats geven, die nooit zal worden uitgeroeid”

Of het kostersechtpaar ooit geëerd is weet ik niet.¹

Tot slot

Soms, jaren later, ga ik nog wel eens langs het Breeplein, langs de kerk, op weg naar het ziekenhuis Dijkzicht via de Maastunnel. Dan sta ik even stil bij dat plein naast die ‘grote kerk’. Ik vroeg een voorbijganger eens of hij wat wist van dat kerkgebouw aan de overzijde van het plein. Een vreemdeling gaf mij het antwoord: ‘Jazeker. Dat is die kerk met al die joden, verborgen onder het dak, joodse mensen die de ss-overval hebben overleefd, vlak voor het einde van de oorlog.’

Als achtjarige jongen hoorde ik reeds uit de eerste hand van de zogenaamde ‘Kristallnacht’, toen in onze familieclan (van moederskant) in Veenendaal een joods fabrikantenechtpaar uit Kaiserslautern werd opgevangen; zij waren gevlucht uit Hitler-Duitsland. Van hun dochttertje Lotte begreep ik iets van wat later bekend zou worden als de “Endlösung der Judenfrage”. Ik word altijd kregelmatig van mensen die zeggen dat zij het achteraf allemaal pas hebben gehoord.

Dr. G.H. Brillenburg Wurth woont in Son en Breugel. Hij was als uroloog verbonden aan het Diaconessenhuis te Eindhoven.

Noot

1. Koster Jacobus de Mars is reeds in 1951 op 61-jarige leeftijd overleden (mededeling van mw. A. Roos-Leentvaar, scriba van de Breepleinkerker); zijn echtgenote, Annigje Ouwens, hertrouwde in 1964 en overleed in 1974 in IJsselstein op 84-jarige leeftijd; zij mocht een onderscheiding van Yad Vashem, mede postuum voor haar man, ontvangen (mededeling van de familie).

verhaal

J.M. van Krimpen, “Bram”

Jaap van Gelderen

Inleiding

41

Het hier opgenomen korte verhaal is onderdeel van een bredere vertelling, getiteld “Gerrit en Bram”, en komt uit een bundel schetsen van de hand van de in zijn tijd bekende gereformeerde evangelisatiepredikant J.M. van Krimpen uit Rotterdam. Het genre – verhaaltjes die situaties weergeven uit het evangelisatiewerk – had stellig populariteit in een brede kring lezers binnen de gereformeerde gezindte. Ze werden vaak eerst uitgevent in traktaatvorm of gesleten als feuilleton in een van de protestants-christelijke bladen. Ontmoetingen onderweg met joodse Nederlanders werden in al die vooroorlogse verhalen niet uit de weg gegaan. Uitgevers als Callenbach in Nijkerk, J.N. Voorhoeve uit Zwolle, maar ook Kok, Kampen, en Zomer & Keuning te Wageningen, zagen er brood in. Autobiografische schetsen van evangelisten en colporteurs als Kommer de Geus, Pieter Koster (Pekah), Jan Veltman, Nicolaas Baas, vonden gretig aftrek. Ook het werk op zondagscholen komt terug in de verhalen; te wijzen valt op de bundel *De woensdagavondklantjes* van Annie M. Ringnalda uit 1932, waarin een Haags joods meisje voorkomt. De ‘joodse’ verhaaltjes kunnen zelfs een genre apart genoemd worden, aan deze vertellingen lagen meestal “ware” ontmoetingen ten grondslag, althans “waar” in de ogen van de vertellers.¹ Als zelfstandige bron – naast de handelingen van zendingsconferenties, velerlei theologische bespiegelingen of de berichtgeving in de (christelijke) pers over ‘joodse’ onderwerpen – zijn dit soort bronnen nog weinig onderzocht bij het nadenken over de relaties tussen het joodse en niet-joodse volksdeel in Nederland.²

De verhalen van Van Krimpen werden gebundeld in 1953, dit gaat over de ontmoeting met een joodse jongen uit het Oude Noorden van Rotterdam in een naoorlogse situatie.³ Het laat zich lezen als een klassiek evangelisatie- of zendingsverhaal, in een voor die tijd onder gereformeerden moderne setting van het clubhuiswerk onder de ‘miskeerde’ jeugd van dit stadsdeel. Enkele woorden worden gewijd aan de persoon en de arbeid van de predikant-schrijver. In een nabeschuiving wordt kort nagegaan of dit verhaal ook met andere (lees: veranderde) ogen gelezen kan worden. En er wordt iets verteld over de Rotterdamse joden in oorlogstijd.

Het verhaal

“Een veel moeilijker joch was Bram.

Toen hij de eerste keer kwam, zeiden de jongens: “Meester, Bram is een Joodje”.

Hij had gitzwart haar en donkerbruine, haast zwarte ogen.

Hij keek je maar zelden open en eerlijk aan en achteraf bezien had hij daar wel reden toe.

Was Bram bij je in de buurt, dan had je altijd het gevoel, dat je op je qui vive moest zijn.

Tijden lang hebben we hem niet kunnen betrappen op oneerlijkheid en toch wisten we, dat hij niet te vertrouwen was. Toen we er eenmaal op bedacht waren, kregen we zijn kleine diefstalletjes in de gaten. Vaak onnozele dingen als stukjes stof, maar ook duurdere voorwerpen als linealen en scharen. Als je de kinderen niet vertrouwen kunt, is er direct een nare sfeer.

Met z'n clubgeld was Bram ook niet eerlijk. De ene week vergeten en de andere week verloren. Maar altijd was er wat.

De akeligste ontdekking, die we deden, was wel, dat hij uit een la in het kantoor drie prikkarten had gestolen. Hij is daarmee langs de huizen gegaan in een van de buitenwijken en in korte tijd had hij heel wat geld opgehaald. Met z'n pittige snuit had hij niet veel moeite om een gift voor “de Jeugdhaven” te incasseren. Dit zou waarschijnlijk nooit uitgekomen zijn als hij niet had aangebeld bij een van de “medewerkers op de achtergrond”. Deze vertrouwde het niet. Wist niets af van een prikkarten-actie op dat moment en hing dan ook prompt aan de telefoon.

We hebben toen eerst met Bram zelf gepraat. Hij viel direct door de mand en nam een akelig kruiperige houding aan. Hevig probeerde hij ons van ons voornemen om met z'n moeder te gaan praten, af te brengen.

Niet om hem dwars te zitten, maar om het beste voor Bram te zoeken hebben we toch de moeder opgezocht.

Wat we daar te horen kregen was vreselijk.

Het hele gezin was in de oorlog uiteengeslagen. Beide ouders van Bram waren volbloed Joods.

Vrij kort na het begin van de oorlog was de man gearresteerd en weggevoerd. Twee jaar daarna was de vrouw met haar kinderen eveneens gedeporteerd. Het ene kind na het andere was weggehaald en op de jongste na heeft ze niemand van haar gezin meer teruggezien. Is het een wonder, dat ze met haar hele hart aan dit enig gebleven kind hangt?

Bram's moeder vertelt van de vreselijke folteringen, die ze heeft moeten doorstaan. Eigenlijk heeft ze geen moed meer om verder te leven. Ze vertelt, dat ze meerdere malen een eind aan haar leven heeft willen maken, maar dat ze daar toch ook weer voor terugdeinsde ter wille van Bram. “Ik weet wel, hij is oneerlijk. Voortdurend leef ik in doodsangst, dat het verkeerd zal gaan. Maar wat ik er aan kan doen, dat zal ik doen. En ik ben erg blij, dat hij op de club is.”

Wie zou de moed hebben om na zo'n gesprek nog over de diefstalletjes van Bram te praten? En wie zou hem van het clubhuis durven wegsturen?

Later hebben we voor Bram een andere oplossing gevonden. Het ging

geleidelijk aan van kwaad tot erger. We hebben plaatsing aangevraagd voor Bram in een v.b.s.-kamp.⁴ Het was voor moeder een heel ding om haar enigste kind te laten gaan. Maar ze begreep, dat dit oneindig veel beter was, dan straks een tuchthuis.

Na verloop van twee jaar kwam Bram terug. Hij was inderdaad een andere jongen geworden. Hij was flink uit de kluiten gewassen en bij de sport was hij verreweg de beste. De training in het kamp had hem goed gedaan.

Als er op het clubhuis een Bijbels verhaal verteld werd, werd Bram druk en vreemd. Het leek wel of hij niet wilde luisteren en toch luisteren moest. Hij kon minachtend praten over die christelijke verhalen. Noemde het: “bakerpraatjes”. Bram bleef nooit weg, ook al wist hij, dat de Bijbel op tafel zou komen. Maar hij stak zijn weerzin niet onder stoelen of banken.

In het zomerkamp bleek, dat Bram toch wel heel wat begreep van de Bijbelse verhalen.

Dat Christus zo gemarteld was en tenslotte gekruisigd zonder zelfs Z'n moordenaars te vervloeken, dat ging zijn begrip echter te boven. En dat de Heiland zelfs voor Z'n moordenaars bidden kon, dat was hem helemaal een raadsel. In het kamp had hij het wel anders meegemaakt.

Als de Duitsers er op los rammelden, hielden de mensen zich zo stil mogelijk. Ze wisten dat, als ze gingen schreeuwen, ze nog meer zouden krijgen en misschien wel doodgeslagen zouden worden. Maar als de bewakers hun hielen hadden gelicht, was het steeds een grote scheldpartij en een zinnen op wraak.

In het najaar werd Bram ziek.

Hij klaagde al lang over pijn in z'n been en de dokter wist er maar weinig over te zeggen.

Op een dag kregen we op het clubhuis een briefje van Bram's moeder, dat de jongen opgenomen moest worden in het ziekenhuis. De pijn was veel erger geworden en er zou geopereerd moeten worden.

Al spoedig hoorden we, dat Bram zijn been zou moeten missen.

En toen we zijn moeder opzochten, vertelde ze in wanhoop, dat hij ongeheel ziek was.

Bij een bezoek in het ziekenhuis bleek, dat Bram het ook wist. Hij zei: “Ik heb niet lang meer te leven.” Het was bijna niet te geloven hoe rustig Bram over z'n sterven sprak. “Meester,” zei hij, “u hebt altijd gezegd, dat Jezus voor ons zal zorgen en dat geloof ik.”

Die rust is hem bijgebleven tot het laatste toe.

Hij stierf in vol vertrouwen op God.

Enige tijd later kregen we van Bram's moeder een briefje, waarin zij ons bedankte voor alles wat wij voor haar kind hadden gedaan.

“Zelf ben ik niet gelovig,” schreef ze, “maar zo te kunnen sterven als mijn kind stierf, kan je alleen maar als je houvast hebt.”

Het heeft ons een hele tijd niet losgelaten.

We schaamden ons, want wat hadden we helemaal voor hem gedaan? God had Zich de Getrouwe betoond en wij waren dankbaar, dat Hij de leiding van “de Jeugdhaven” als instrument had willen gebruiken om Bram bij Jezus te brengen.”

De auteur

Johannes Marius van Krimpen werd op 15 oktober 1910 in Hilversum geboren, hij overleed op 30 april 1993 te Rotterdam. Van Krimpen studeerde theologie aan de Vrije Universiteit. In 1938 werd hij gereformeerd predikant in Hornhuizen-Kloosterburen (Groningen); in het laatste oorlogsjaar (de hongerwinter) predikant voor de evangelisatiearbeid in Rotterdam; afgegaan voor het werk van de Stichting “Evangelisch Herstel en Opbouw”, landelijk overkoepelend orgaan voor het gereformeerde jeugdzorgwerk, 1955.⁵ Een zoon over de vader:

44

“In 1944 werd hij beroepen in Rotterdam om daar na de oorlog het jeugdwerk op poten te zetten in de oude stadswijken. Hij richtte jeugdhuisen op voor wat toen de ‘asfaltjeugd’ werd genoemd. En hij begon *De Havenloods*, de eerste huis-aan-huiskrant van Nederland, die hij voor het grootste deel volschreef. Met de winsten die hij met de krant maakte, financierde hij de jeugdhuisen. Mijn vader was niet alleen sociaal bewogen, maar ook zakelijk goed onderlegd. Daarnaast preekte hij elke zondag drie keer, onder meer in een dienst voor daklozen. (...) Mijn moeder runde het huishouden, zij heeft de vier kinderen grotendeels opgevoed. Aan dat heerlijke gezinsleven kwam een eind in 1961, toen ik tweedejaars rechten was. In dat jaar verliet mijn vader na een huwelijk van 25 jaar mijn moeder (...). Hij moest van de synode ontslag nemen als predikant, zo ging dat in die tijd. (...) Ik koos voor mijn moeder.”⁶

Met de gereformeerden en de evangelisatie is het wat merkwaardig gesteld. In de inleiding noemden we reeds enkele namen van colporteurs en evangelisten, zij stamden allen uit de wereld van de afgescheidenen van 1834. Onder dolerenden van 1886 was lange tijd de mening gangbaar dat een goed geordende kerk (met de juiste leer) op zichzelf al een instrument voor evangelisatie onder het volk was. Deze laatste lijn werd de officiële kerkelijke. Toch kroop het bloed waar het niet gaan kon, ook bij nakomelingen van de echte B-mensen. Mede geïnspireerd door het elan dat aan hervormde zijde werd ontwikkeld op dit terrein ontstonden ook aan gereformeerde zijde na de Tweede Wereldoorlog allerlei initiatieven. De nood die in de oorlog (en nog lange tijd daarna) manifest was geworden onder grote delen van de Nederlandse bevolking (waaronder de bewoners van de oude wijken), kreeg daardoor de broodnodige aandacht van kerkelijke en andere opbouwwerkers, van mannen, maar vooral van veel vrouwen.

Over de wijk waar Van Krimpen opereerde zijn we goed ingelicht. Zijn aanstekelijke manier van werken is vruchtbaar gebleken, hoewel het clubhuiswerk als zodanig teloor is gegaan.⁷ In andere vormen en onder heel andere omstandigheden (en onder andere namen) wordt nog steeds ingezien dat een kerk zonder “dienst” in maatschappelijke knelsituaties – het eigenlijk niet verdient *kerk* te heten.⁸

Anders zien?

War Child. Zouden we *nu* weten. In 1953, toen Van Krimpen zijn stukjes bundelde, hadden de foto's van de Amerikaanse bevrijdingslegers de kranten allang gehaald en de bioscoopjournaals of de Cineac hadden de beelden uit de kampen herhaald en herhaald. En nooit meer zou de kijker "onschuldig" kunnen weggijken; zou de onderzoeker de feiten meer kunnen verdoezelen. Toch blijft de taal, onze taal, kennelijk nog lang haken in clichés: "het joodje", "kruiperig gedrag". Wij weten *nu* nog veel meer van wat oorlog, wat het kamp met en in kinderen doet. Bram zal nauwelijks hebben geweten wat "gewoon" leven inhield, in het kamp was het overleven of de vernietiging (die dag en nacht voor ogen was). De paradox is dat we (de psychiatrie, de hulpverlening) het alles *nu* zo veel "beter" weten doordat *toen* een groep restte en weerkeerde. Bram heeft het niet gered. Fysiek althans niet. 'War Children', ze zijn er nog *heden*.

Een tweede waarneming in het verhaal over Bram is zijn verwerking van het kruisverhaal van Jezus, althans, zoals ds. Van Krimpen die weergeeft. Het doet sterk denken aan de recente reacties van Egyptische moslims – en niet alleen van hen, is de ervaring – bij het zien van de film van Mel Gibson, *The Passion of Christ*.⁹

45

De Rotterdamse joden

De deportatie van de Rotterdamse joden (en van die van de wijde omgeving) begon in juli 1942 en eindigde in april 1943. Men schat het totaal omgekomen aantal joden dat via de Maasstad weggevoerd werd op 10.000. Bijna 1400 joden overleefden, als onderduiker of als gemengd gehuwde. Of keerde terug uit de kampen, zoals Bram en zijn moeder. Een verzamelplaats van waaruit men werd gedeporteerd was Loods 24 van het Entrepotterrein op Zuid. Ter gedachtenis aan deze gebeurtenissen zijn (vanaf 1982, toen het initiatief werd genomen) een aantal maquettes aangebracht in de Maasstad, ter herinnering aan de joodse bevolking. Ook op de Kop van Zuid: daar rest aan het water bij de Erasmusbrug nog een stenen muur van het bewuste entrepot, de loods was reeds afgebroken.¹⁰

Prof. dr. Isaïc Lipschits (1930) heeft in een aangrijpend relaas het verhaal verteld van een Rotterdamse familie – de vader was marktkoopman –, waarvan alleen hij en een jonger broertje overleefde. Geschreven als brieven aan hun moeder, die in Auschwitz omkwam. Dat is als het ware een spiegelverhaal bij dat over Bram.¹¹

Noten

- 1 Met titels als: *Het Joodje; De geboren koning der joden; Het Kerstjoodje; Tot vrijheid geroepen; De nieuwe naam; Het vrome Joodje; Levi's Kerstfeest; "Volg mij"; Levi de afvallige; Een gesprek tusschen een Jood en een Christen; Levi de boekenjood.*

- 2 Vgl. G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom*, 1896-1970, Kok, Kampen 1996.
- 3 J.M. van Krimpen, *In de oude stadswijk. Het evangelie in een havenstad. Caricatuur of werkelijkheid?* Zomer & Keuning, Wageningen 1953 (2 drukken), 107-110.
- 4 Het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen organiseerde na de Tweede Wereldoorlog 28 zogenaamde Vorming Buiten School(verband) kampen.
- 5 *Het Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 1965, 234, geeft aan dat de plaats van ds. Van Krimpen in febr. 1964 vacant werd.
- 6 Henny de Lange, 'Wim van Krimpen. Het lekte altijd uit', in: Elma Drayer e.a., *Land van domineeskinderen*, Rainbow Pocketboeken 2002 (Trouw Dossier 22), 121-124. De heer W. van Krimpen (1941) is directeur van het Haags Gemeentemuseum, hij gaf nog een enkele inlichting, waarvoor dank.
- 7 Naast het boek van Van Krimpen zelf: W. van Ipendaal en G. van Veldhuizen, *De trap*, Den Haag 1952; P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen 1952; G. van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*, Baarn 1957. Zie ook: Joop Simonse, *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk. Het verhaal van een secularisatieproces*, Baarn 1997 (Passage Reeks 10).
- 8 Over 'Urban Mission' in Rotterdam: K.A. Schippers, *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*, Kampen 1990; Albert Bakker, *Marokkaanse mannen gezien. Levensverhalen*, Heeswijk 1998 (over het Wijkpastoraat in het Oude Noorden). Ook moet natuurlijk worden gewezen op de arbeid en de publicaties van dr. Hans Visser in Rotterdam. De verhouding diaconaat (dienst) en evangelisatie ligt trouwens wel onder vuur.
- 9 Schrijver dezes merkte dat de film bij enkele hem bekende moslims ook anti-semitische gevoelens wakker roept.
- 10 Over de ervaringen van de teruggekeerde joden, de uitgebreide literatuurverwijzingen in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner, *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995. Over Rotterdam: Jozeph Michman, Hartog Beem, Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Ede/Antwerpen 1992, 496-514 (meerdere drukken). Het 'Comité Loods 24' houdt de herinnering gaande aan de joodse Rotterdammers.
- 11 Isaïc Lipschits, *Onbestelbaar. Herinneringen in briefvorm*, Den Haag 1992.

in memoriam

1940 - 1945 (deel 1)

Frans Rozemond (red.)

Introductie

47

In de Gereformeerde Kerken in Nederland kwamen tijdens de bezettingsjaren 32 predikanten om het leven. Acht daarvan in toenmalig Nederlands-Indië in Japanse gevangenschap. De overige predikanten stierven in gevangenschap in Nederland of Duitsland, of als burgerslachtoffer. Ter nagedachtenis volgt in deze lijst per predikant een korte samenvatting van hun levenseinde (grotendeels gebaseerd op de bestaande literatuur). Er wordt op gewezen dat ook de gedenkboeken over de standplaatsen van onderstaande predikanten informatie kunnen geven over hun werk gedurende de bezettingsjaren.

Hoewel Delleman als redacteur van het grote gedenkboek van de GKN in zijn woord vooraf aangeeft dat, als het aan hem had gelegen, er ook een verhaal zou zijn opgenomen over de kerken en kerkleden in Nederlands-Indië, laat hij ons in het ongewisse waarom dat niet gebeurd is (zie: *Opdat wij niet vergeten*, 8). Zo bleef een belangrijk stuk oorlogsgeschiedenis onderbelicht en werden zelfs de namen van de daar omgekomen predikanten niet genoemd.

Wellicht dat in de lezerskring nog andere, aanvullende verhalen de ronde doen; wij horen die graag.

Bronverwijzingen:

Algra = A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië, Indonesië (1877-1961)*, Franeker, 1967, reg. s.v.

BLGNP = *Bibliografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, deel I-V, Kampen 1978-2002

De Haas = Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, deel III, Haarlem 1984.

HTG = Historisch Tijdschrift GKN

Opdat wij niet vergeten = Th. Delleman, G. Brillenburg Wurth (samenstellers), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-*

Socialisme en de Duitse tyrannie, Kampen, 1949 [1950].
VDM-serie [in memoriams van Nederlandse predikanten die als gevolg van
oorlogshandelingen in de Tweede Wereldoorlog stierven]
OGS = slachtofferregister website Oorlogsgravenstichting www.ogs.nl

Lijst van namen van predikanten die als gevolg van oorlogshandelingen zijn
overleden

Dirk Jan Bergardus Allaart

(Harlingen 17 juli 1898 – internering Tjimahi 6 juli 1945). Gereformeerd
predikant te Kollum 1926; Amsterdam (voor de miss. dienst te Djokja-
karta) 1930.

Samen met andere missionaire predikanten in Djokja werd ds. Allaart
op 8 september 1943 door de Japanners geïnterneerd, eerste in Djokja,
daarna in februari 1944 in Tjimahi. Hoewel sterk verzwakt door hon-
geroedeem, bezocht hij dagelijks zieken in het kamphospitaal, om hen uit
de bijbel voor te lezen en een woord van troost te brengen. Uiteindelijk
is hij door ontbering gestorven.

Bronnen: De Haas III, 13-14; Algra, reg.; A. Pos, 'Lichtende sporen:
ds. D.J.B. Allaart', in: *Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in
Nederland*, jg. 45, nr. 6, juni 1947, 19-20.

Dr. Huibert Anthonie van Andel

(Gorinchem 21 juni 1875 – internering Semarang 27 maart 1945). Ge-
reformeed predikant Zuidland 1900; Baarn 1908; Amsterdam (voor de
miss. dienst te Solo) 1911; Delft (voor de miss. dienst te Solo) 1922.

Dr. Van Andel werd door de Japanse militaire politie verhoord, maar
aanvankelijk vanwege zijn leeftijd met rust gelaten. Op 14 aug. 1942
werd hij in Ziekenzorg (Solo) geïnterneerd. Het gescheiden leven van zijn
vrouw Jacqueline van Andel-Rutgers, die naar een vrouwenkamp moest,
heeft hij niet kunnen verwerken. Ziekenzorg werd op 3 september 1943
ontruimd. Eind december kreeg zijn vrouw bericht van hem uit Ngawi,
ten oosten van Solo, waar ook andere gereformeerde predikanten uit
Midden-Java in een oud fort waren ondergebracht. Van Andel overleed
uiteindelijk in kamp Bangkong in Semarang.

Bronnen: De Haas III, 14; Algra, reg.; A.A. van der Woerdt, *Werken
zolang het dag is. Jacqueline van Andel-Rutgers (1874-1951) gerefor-
meerd zendelinge in Midden-Java*, Kampen, 2004.

Gerrit Pieter van Arkel

(Groningen 3 juli 1914 – in de trein bij Oldebroek 5 augustus 1944).
Hulpdiensten te Huizum c.a. 1942, gereformeerd predikant Noord-
Scharwoude 1943.

Op zaterdag 5 aug. 1944 begaf ds. Van Arkel zich naar Schiedam,
waar hij de volgende dag zou preken. Onderweg werd de trein waarin
hij zat beschoten tijdens een luchtaanval, waarbij hij de dood vond.

Bron: De Haas III, 17.

Cornelis Pieter Boodt

(Voorburg 25 mei 1903 - Hildesheim (D.) 22 juni 1945)
Gereformeerd predikant te Molenaarsgraaf-Brandwijk 1928; Leerdam 1936; Delft 1942.

Ds. Boodt werd te Delft gearresteerd, omdat hij in zijn preken de jeugd concreet opriep zich niet te melden voor de Arbeidsdienst en hen waarschuwde voor de Arbeitseinsatz in Duitsland. Vanuit de gevangenis werd hij in maart 1943 overgebracht naar het kamp in Vught, waar hij in het geheim kerkdiensten leidde en veel voor anderen betekende. In de zomer van 1944 werd hij naar Duitsland overgebracht, eerst naar Sachsenhausen, later naar het beruchte kamp Bergen-Belsen. Geheel verzwakt brachten de Engelsen hem na de bevrijding naar een sanatorium te Hildesheim (Dld.). Daar stierf hij aan pleuritis en uitputting.

Bronnen: De Haas III, 28-30; J. Kevelam, in: *Opdat wij niet vergeten*, 239-243 (met prent).

49

Rinze Douma

(Bergum 28 april 1910 – concentratiekamp Bergen-Belsen 9 maart 1945)

Hulpd. te Hardenberg 1935; gereformeerd predikant Emmer-Compasuum 1936.

Ds. Douma liet zijn afschuw van het nationaal-socialisme duidelijk merken in zijn preken. Verder kreeg hij al snel een leidende rol in het verzetswerk, waarvoor hij veel door het land reisde. Op 31 mei 1944 werd hij op het perron in Amersfoort op onverklaarbare wijze tussen een groep gevangenen geduwd, met wie hij op transport naar Groningen werd gezet. Vandaar werd hij op 17 augustus 1944 naar Vught overgebracht, waar hij als enige van de Groningse groep ontkwam aan de dood. Op 6 september volgde transport naar Duitsland, eerst naar de Heinkelfabrieken, zes weken later naar Sachsenhausen en tenslotte in februari 1945 naar Bergen-Belsen, waar hij stierf.

Bronnen: De Haas III, 56; P. Tjeerdsma, in: *Opdat wij niet vergeten*, 243-245.

Klaas van Dijk

(Blija 22 maart 1877 – internering Ambarawa 19 juli 1945)

Gereformeerd predikant Knijpe 1903; Heeg (voor de miss. Dienst te Keboemen) 1905; Wonosobo (Midden-Java) 1931.

Hoewel hij de pensioengerechtigde leeftijd al was gepasseerd, weigerde ds. Van Dijk emeritaat aan te vragen. Zijn laatste jaren kenmerkten zich door felle strijd over de invoering van zijn berijming van de psalmen in de Javaanse taal, waarvoor hij onvoldoende steun vond.

Zijn echtgenote Riemke van der Kouwe overleed einde juni 1942, juist in een tijd van martelende onzekerheid over het lot van hun kinderen en kleinkinderen. Van Dijk werkte door tot hij in 1943 in het kamp voor oude mannen te Ambarawa werd opgesloten. Vanuit een cel, die hij moest delen met een pastoor, zong hij ter bemoediging van zijn medegevangenen eens luidkeels een psalm. De geïrriteerde Japanse bewakers

sleurden hem hierom naar buiten en mishandelden hem ernstig. Door honger en malaria verzwakte hij weldra zozeer, dat de dood er op volgde.

Bronnen: De Haas III, 61-62; Algra, reg.; D. Vereen, 'Lichtende sporen, in memoriam ds. Klaas van Dijk – augustus 1945', in: *Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jg. 45, nr. 11, november 1947, 101-102.

Willem Jacob van Enk

(Kampen 28 juni 1904 – concentratiekamp Neuengamme 12 februari 1945)

Gereformeerd predikant Vries 1930.

Zowel in preken als in daadwerkelijk verzetswerk (verspreiding van illegale lectuur en hulp aan onderduikers) toonde ds. Van Enk zich een bestrijder van het nationaal-socialisme. Op 16 dec. 1944 werd hij in Vries gearresteerd en in Assen opgesloten. Hier werd hij onder ernstige bedreigingen verhoord. Voor zijn medegevangen was hij een pastor. Op 16 jan. 1945 werd hij op transport gesteld naar Neuengamme, waar zwaar sjuwwerk verricht moest worden, waaronder hij uiteindelijk bezweek. Hij werd begraven in Ohlsdorf en later herbegraven in Vries.

Bronnen: De Haas III, 64-65; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 245-247, ontleend aan: D. van Enk, *Christus voor alles, levens- en sterbensbericht van Ds W.J. van Enk, in leven Geref. predikant te Vries*, 12 Febr. 1945 overleden in het kamp Neuengamme, Amsterdam, Kirchner [1948], 16 p., VDM-serie xxvi; A.E. van Eeden, *Twee kerken maar geen school. Ds. J.H. Houtzagers, zijn school en zijn Kootwijkers*, Barneveld 1984, m.n. 53-55.

Dr. Bernard Jonathan Esser

(’s-Gravenhage 16 september 1876 – internering Semarang 30 december 1944)

Gereformeerd predikant Reeuwijk en Sluipwijk 1905; Rotterdam (voor de miss. dienst te Poerbolingo) 1908. Emeritus 1940.

Dr. Esser bleef na zijn emeritaat in 1940 te Poerbolingo wonen. Hij behoorde met dr. J. Verkuyl tot de eerste predikanten in Midden-Java, die gevangengenomen werden. Dat gebeurde in Poerwokerto op 15 juli 1942, maar anders dan Verkuyl werd de reeds oude dr. Esser na enkele dagen weer vrijgelaten. In 1943 werd hij door de Japanners geïnterneerd. Hij overleed ten gevolge van de slechte behandeling in het concentratiekamp te Semarang.

Bronnen: De Haas III, 66-67; Algra, reg.

Nicolaas Jacob Arnold van Exel

(Utrecht 3 mei 1906 – Oosterbeek 21 september 1944)

Gereformeerd predikant Strijen 1931; Beekbergen 1937; Oosterbeek 1944.

Als reserveveldprediker raakte hij in mei 1940 gewond aan zijn been, waarvoor hij in Dorsten (Westfalen) werd verpleegd. Hij was met zijn

soldaten vrijwillig in krijgsgevangenschap gegaan, maar keerde na enkele weken terug naar een ziekenhuis in Arnhem. In aug. 1940 stond hij weer op de kansel. Weldra zette hij met zijn vrouw een eigen post voor de hulp aan onderduikers op. Tussendoor studeerde hij nog twee semesters aan de Sorbonne (Frankrijk). De aantekeningen voor zijn dissertatie, die in mei 1940 te Rhenen in de vlammen opgingen, verzamelde hij opnieuw. Op vrijdag 15 september 1944 legde hij de laatste hand aan dit proefschrift. Daarna begon op zondag 17 september de slag om Arnhem. Hij preekte nog wel, maar deed er drie kwartier over om thuis te komen (normaal zeven minuten). Er volgden dagen in de schuilcellen. Toen het betrekkelijk rustig leek, trok hij de buurt in om te helpen en werd dodelijk getroffen door een granaat.

Bronnen: De Haas III, 67-68; E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel*, Amsterdam, Kirchner, [1946], VDM-serie XVII; Zijn proefschrift verscheen postuum: *Het oorlogsprobleem, dogmatisch-ethische studie over christendom en oorlog*, Amsterdam, Spruyt, 1947, X en 192 p.

51

Taeke Ferwerda

(Tzum 13 april 1876 - Amsterdam 12 september 1944)

Gereformeerd predikant Monnickendam 1905; Vlissingen 1911; Amsterdam 1913.

In de late avond van 12 sept. 1944 houdt een gevangenisauto voor de Amsterdamse pastorie van ds. Ferwerda (Vondelstraat 166) halt. De predikant wordt gearresteerd door de vijandige politie, maar denkt zelf dat hij als getuige wordt opgeroepen. Het blijkt dat er wapens in de Keizersgrachtkerk zijn gevonden, waarvoor koster S. van der Baan al enige dagen vergeefs is verhoord. Beide mannen worden nu vlak voor de kerk neergezet en doodgeschoten, als afschrikwekkende waarschuwing tegen wapenbezit. De politie verwijderd de lichamen, die drie dagen later blijken te zijn verbrand. Een gedenksteen in de Keizersgrachtkerk herinnert aan dit drama.

Bronnen: De Haas III, 70; *Opdat wij niet vergeten*, 247-249; B. Wielenga, 'O sieraad Israëls', *ter gedachtenis aan ds. T. Ferwerda*. Amsterdam, Kirchner, [1945], 31 p., VDM-serie I; Kees de Kruijter, 'Het laatste woord van ds. Ferwerda. Een Amsterdams protest tegen de Vrijmaking', in: HTG, jg. 1, nr. 1, november 2002, 33-39.

Marten Geertsema

(Hoogkerk 14 december 1904 – concentratiekamp Neuengamme 3 mei 1945)

Gereformeerd predikant Dwingeloo 1934.

Te Dwingeloo was ds. Geertsema één van de leidende figuren in het ondergronds verzet. In oktober 1944 werd het gevaarlijk omdat zijn naam bekend was geworden bij de Sicherheitsdienst. Bewust koos hij er voor om niet onder te duiken maar op zijn post te blijven. Zijn arrestatie vond plaats op 19 oktober 1944. Geertsema werd opgesloten in de beruchte gevangenis te Assen, hoofdzakelijk wegens anti-Duitse

gezindheid. Vandaar werd hij op 16 januari 1945 met vijftientig anderen overgebracht naar kamp Neuengamme. Hoe zijn levenseinde is geweest is nooit opgehelderd. De familie werd pas veel later op de hoogte gebracht van zijn overlijden.

Bronnen: De Haas III, 73; Van der Hoeven, in: *Opdat wij niet vergeten*, 249-252.

Hantje de Jong

(Burgwerd 11 maart 1906 - Rotterdam 28 oktober 1944)

Hulpdiensten Voorburg 1932-1935; gereformeerd predikant (o.a. voor de evangelisatiearbeid) Hoek van Holland 1935; Rotterdam-Charlois 1941.

Ds. De Jong mobiliseerde zijn gemeente vanaf het begin van de oorlog tot verzet en barmhartigheid aan vervolgd. In de zomer van 1943 raakte hij steeds meer betrokken bij hulp aan onderduikers. Zijn huis werd een vergaderplaats van de Groep Albrecht, die door spionage en andere gevaarlijk werk inlichtingen verzamelde voor 'Londen' en zo veel voor de bevrijding heeft betekend. Zijn werk raakte op den duur zo algemeen bekend, dat het gevaarlijk werd. Bij de arrestatie van een illegale werker vond de Sicherheitsdienst De Jongs naam in een adresboekje. Hij werd gearresteerd op 26 oktober 1944 en meegenomen naar het huis van de SD aan de Heemraadsingel. Daar is hij twee dagen later zonder vorm van proces met nog vier anderen gefusilleerd. Begraven op Crooswijk.

Bronnen: De Haas III, 112-113; *Opdat wij niet vergeten*, 252-254, ontleend aan: N. Willemsse, *Een arbeider in 't licht van de oogstdag. Korte levensschets van Ds. Hans de Jong*, Amsterdam, Kirchner, [1946], 27 p., VDM-serie XIX; J. van Gelderen, *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois 1887-1987*. Kampen 1987, 142-157.

Hendrik Roelof de Jong

(Heeg 20 oktober 1911 - Haarlem 12 februari 1945)

Hulpd. Amsterdam (voor de evangelisatiearbeid onder de schippers) 1936-1938; hulpd. Leeuwarden 1938-1940; gereformeerd predikant Venlo 1940.

Vanaf het begin van de oorlog was ds. De Jong actief in het illegale werk. Voor veel naar Limburg gevluchte joden vond hij een duikadres, vaak samenwerkend met rooms-katholieken van hoog tot laag. Zijn studeerkamer was een vergaderplaats van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers en de Knokploegen. Hij waarschuwde voor deelname aan de Arbeidsdienst, maar zocht de jongens die toch gingen trouw op. Op zondagmorgen 5 maart 1944 kwam de Sicherheitsdienst om hem te arresteren. Hij ontkwam door de achterdeur, dook onder in Amsterdam, waar hij medewerker werd aan *Trouw*. Door verraad werd hij op 27 januari 1945 opnieuw gearresteerd, samen met de drukker en uitgever van *Trouw*, S.J.P. Bakker. De Jong werd op 12 februari 1945 op de Jan Gijzenbrug over de Rijksstraatweg naar Velzen, te Haarlem gefusilleerd.

Bronnen: De Haas III, 114-115; N. Buffinga, in: *Opdat wij niet ver-*

geten, 255-256; N. Buffinga, *De krijg is des Heeren. Levensschets van Ds. Henk de Jong*. Amsterdam, Kirchner, [1946], 30 p., VDM-serie IV.

Johannes Kapteijn

(Giessendam 24 januari 1908 – Dachau 8 augustus 1942)

Gereformeerd predikant Kralingscheveer 1932; IJmuiden 1939; Groningen 1941.

Ds. Kapteijn maakte er in zijn preken geen geheim van dat hij vond dat het nationaal-socialisme tegen Gods wil inging. Op 26 februari 1942 werd hij door de Duitsers gearresteerd. Op 10 april werd hij uit de gevangenis te Groningen overgebracht naar kamp Amersfoort. Ook daar hield hij zijn mening niet voor zich. Hij kwam in een strafcommando en moest zware stenen sjouwen. Samen met prof. Titus Brandsma werd hij via Kleef naar Dachau getransporteerd. Volkomen uitgeput bezweek hij aan de kampverschrikkingen.

Bronnen: De Haas, III, 126-127; K.G. Idema, in: *Opdat wij niet vergeten*, 257-258; Rudolf van Reest en K. Schilder, *Een bloedgetuige der Kerk, het leven en sterven van Johannes Kapteijn, gereformeerd predikant*. Groningen, De Jager, 1946, 124 p.

Adriaan François Keuchenius

(Meester Cornelis (N.O.I.) 13 mei 1895 – internering Djoernatan-Semarang 22 augustus 1944)

Gereformeerd predikant St. Jacobi Parochie 1927; Utrecht (voor de miss. dienst te Poerworedjo) 1930.

Toen eind juli 1943 de predikanten in Nederlands Indië werden geïnterneerd, bleef het gezin Keuchenius aanvankelijk nog enige weken buiten schot. Op aanklacht van het luisteren naar vijandelijke radiob berichten werd hij uiteindelijk opgepakt door de Kempeitai, de gevreesde Japanse politie. Na enige weken gevangenisstraf moest hij worden opgenomen in het zendingsziekenhuis. Vandaar is hij overgebracht naar de Djoernatan-gevangenis te Semarang, waar hij een zware tijd heeft gehad. Volgens medegevangenen bleef hij ook hier gericht op zijn medemens: zelfs de laatste pisang gaf hij weg. Uiteindelijk is hij door uitputting gestorven.

Bronnen: De Haas III, 130; Algra, reg.; J. van der Linden, 'Lichtende sporen: Adriaan François Keuchenius', in: *Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jg. 45, nr. 9, september 1947, 74-75.

INHOUD

TEN GELEIDE
Jaap van Gelderen

I

ARTIKEL
Het getuigenis van de classis
Utrecht uit het voorjaar van
1943 en de bemoeienis van
dr. H.W. van der Vaart Smit
ermee

Dick Kaajan

3

KRONIEK
Een Nederlandse variant van
de Auschwitzlüge?

Jan Slomp

21

INTERVIEW
Twee vrouwen in oorlogstijd
Gesprekken met Tiny Nawijn
en Mien Bouwman

Gert van Klinken

27

DOCUMENT
“Ik word altijd kregelig van
mensen die zeggen dat zij het
achteraf allemaal pas hebben
gehoord”

Gert Brillenburg Wurth

37

VERHAAL
J.M. van Krimpen, “Bram”
Jaap van Gelderen

41

IN MEMORIAM

1940 - 1945

(deel 1)

Frans Rozemond (red.)

47

nummer 7
mei 2005
ISSN 1569-4615